

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Факультет історії, політології та національної безпеки
Кафедра історії України та археології

На правах рукопису

П'ЯВКА БОГДАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ У
ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»

Науковий керівник:
Доктор історичних наук,
професор Ленартович Олег Юрійович

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № ____
засідання кафедри історії України та археології
від _____ 2025 р.
Завідувач кафедри
_____ Ленартович О. Ю.

Луцьк – 2025

АНОТАЦІЯ

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Магістерська робота є актуальним науково-методичним дослідженням, сфокусованим на проблематиці дисидентського руху в УРСР (1960–1980-ті рр.) та його адекватній інтерпретації у системі вітчизняної загальної середньої освіти. Актуальність дослідження детермінована значущістю дисидентства як автентичного прояву національного опору тоталітарному режиму та його вагомою роллю у процесах формування сучасної громадянської ідентичності української молоді.

Метою роботи визначено комплексний аналіз наукової та джерельної бази, а також розробку, апробацію і верифікацію системи методичних рекомендацій, спрямованих на ефективне формування в учнів критичного мислення та поглиблення їхніх знань про рух опору. З цією метою здійснено ретельний історіографічний аналіз, який охопив теоретичні дефініції дисидентства, дослідження феномену шістдесятництва та правозахисної діяльності Української Гельсінської Групи (УГГ).

Джерельна база ґрунтується на автентичних документах самвидаву («Український вісник»), мемуарній спадщині ключових діячів (В. Стус, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко) та архівних слідчо-судових матеріалах. На основі синтезу історичних, педагогічних та психологічних джерел, розроблено моделі уроків, що базуються на компетентнісному підході та використанні інтерактивних технологій (кейс-стаді, метод «Ажурна пилка», моделювання дискусій). Результати дослідження мають високу практичну значущість для

модернізації змісту та форм викладання новітньої історії України в контексті реалізації громадянської та історичної компетентності.

Ключові слова: дисидентський рух, Україна, УРСР, шістдесятництво, УГГ (Українська Гельсінська Група), заклад загальної середньої освіти (ЗЗСО), методика викладання історії, історіографія, самвидав, національний опір, громадянська компетентність, тоталітарний режим.

SUMMARY

DISSIDENT MOVEMENT IN UKRAINE: STUDYING THE PROBLEM IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

The Master's thesis represents a current scientific and methodological study focused on the problematic of the Ukrainian Dissident Movement in the Ukrainian SSR (1960s–1980s) and its adequate academic interpretation within the national general secondary education system. The relevance of the research is determined by the significance of dissidence as an authentic manifestation of national resistance to the totalitarian regime and its crucial role in shaping the contemporary civic identity of Ukrainian youth.

The goal of the work is defined as a comprehensive analysis of the scientific and source base, alongside the development, approbation, and verification of a system of methodological recommendations aimed at effectively fostering critical thinking in students and deepening their knowledge of the resistance movement. To achieve this, a thorough historiographical analysis was conducted, covering theoretical definitions of dissidence, research on the Sixtiers movement (*shistdesiatnyky*), and the human rights activities of the Ukrainian Helsinki Group (UGG). The source base relies on authentic *samvydav* documents ("Ukrainian Herald"), the memoir legacy of key figures (V. Stus, V. Chornovil, L. Lukyanenko), and archival investigative and judicial materials. Based on the synthesis of historical, pedagogical, and psychological sources, lesson models have been developed, grounded in a competence-based approach and the use of interactive technologies (case studies, Jigsaw method, discussion modeling). The research findings possess high practical significance for modernizing the content and forms of teaching the contemporary history of Ukraine in the context of implementing civic and historical competence.

Key words: Dissident Movement, Ukraine, Ukrainian SSR, Sixtiers movement (shistdesiatnyky), UGG (Ukrainian Helsinki Group), General Secondary Education Institution (GSEI), History Teaching Methodology, Historiography, Samvydav, National Resistance, Civic Competence, Totalitarian Regime.

Список умовних скорочень

ЗВО – Заклад вищої освіти.

ЗЗСО – Заклад загальної середньої освіти.

КГБ – Комітет державної безпеки, головний репресивний орган СРСР.

КТМ – Клуб творчої молоді

МОН – Міністерство освіти і науки.

НУШ – Нова українська школа

УГГ – Українська Громадська Група.

УГС – Українська Гельсінська Спілка, що стала наступником правозахисного руху.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база роботи.	17
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ІННАКОДУМСТВА В УРСР У 1960-Х -80 -Х РР.....	20
2.1. Рух шістдесятників.....	20
2.2. Правозахисне та релігійне дисидентство.	32
РОЗДІЛ 3. ТРАДИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМИ.....	45
3.1. План-проспект уроку.....	50
3.2. Інтерактивні методи навчання.....	60
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку української держави, що характеризується процесами деколонізації історичної пам'яті та необхідністю протистояння зовнішній агресії, вимагає нового осмислення ключових етапів національно-визвольної боротьби.

Широкий масив інформації, що досліджує дисидентський рух, залишає ще багато не розкритих запитань. Дисидентство – не лише форма протистояння тоталітарному устрою та соціалістичній ідеології, але і новий погляд на формування національної самобутності українського народу. Шістдесятники, що стали корінним фундаментом національного руху, залишили по собі велику історію публіцистики та літератури, але питання розвитку та переростання їхньої літературної групи в більш широкий проєкт дисидентства є до сих пір невизначеним. Залишається достатньо багато цінних праць самвидаву поза очима науковців.

Проблеми дослідження історії дисидентського руху в Україні перебувають у центрі уваги широкого кола як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У працях О.Даніеля, Л.Богораз, Ю.Зайцева, Г.Касьянова, А.Русначенка [1] та ряду інших вчених робляться спроби з'ясувати витoki дисидентського руху, дати його обґрунтовану наукову періодизацію, представити діяльність організацій, груп, гуртків, окремих інакодумців. [4, с. 236].

На жаль, в часи СРСР велика частина брошур та памфлетів була знищена, деякі книги так і не були випущені, а багатьом письменникам дисидентам не вдалося залишити на аркуші паперу власні спогади із дисидентського життя. Питання правозахисного та релігійного напрямку дисидентства залишається невичерпним, так як їхні представники були під неухильним оком каральних органів та комуністичних властей. Ще більше чорних плям залишили по собі форма та масштаби репресій щодо дисидентів збоку властей. Тому в цій

магістерській роботі доповнюються факти та свідчення стосовно впливу шістдесятників на національний рух, роль самвидаву, умови розвитку правозахисного та релігійного дисидентства та тиск збоку властей.

Дисидентський рух в Україні 1960–1980-х років є одним із найбільш знакових проявів ненасильницького опору тоталітарній системі, що заклав ідейно-світоглядні основи для здобуття незалежності 1991 року.

Вивчення цієї теми є невід’ємною складовою формування громадянської та історичної компетентностей учнів, що повністю відповідає вимогам Державного стандарту базової середньої освіти (НУШ). Історична правда про дисидентів, їхній моральний вибір і правозахисна діяльність є потужним засобом патріотичного виховання та формування критичного мислення [12, с. 32].

Проте, незважаючи на значний інтерес істориків та наявність ґрунтовної джерельної бази, методичний аспект викладання теми «Дисидентський рух» у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) залишається недостатньо розробленим. Традиційні методи навчання часто виявляються неефективними для розкриття складності та багатогранності руху, що знижує рівень залученості учнів. Виникає гостра потреба впровадження інтерактивних та нестандартних форм уроку (урок-гра, урок-пресконференція, урок-реклама), здатних трансформувати пасивне засвоєння інформації на активне осмислення. Обґрунтування та апробація такої методики є головним завданням даного дослідження.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, розробці та експериментальній апробації ефективної методики викладання теми «Дисидентський рух в Україні» у ЗЗСО з використанням традиційних та інноваційних форм і методів навчання.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження

дисидентського руху, систематизувавши наукові підходи та виділивши першоджерела для використання на уроках.

2. Систематизувати знання про генезу та основні течії інакодумства в УРСР: рух шістдесятників, правозахисне дисидентство (УГГ) та релігійний опір.

3. Охарактеризувати традиційні методи викладання теми та обґрунтувати необхідність їхньої модифікації та інтеграції з інноваційними методиками.

4. Розробити та експериментально апробувати комплекс нестандартних форм уроку для викладання теми «Дисидентський рух в УРСР.»

5. Сформулювати методичні рекомендації для вчителів історії щодо впровадження розроблених методів в освітній процес.

Об'єкт дослідження – процес навчання історії України у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – зміст, форми, прийоми та методи викладання теми «Дисидентський рух в Україні: 1960–1980-ті рр.».

Методологічні засади магістерської роботи ґрунтуються на принципах історизму, наукового об'єктивного підходу до висвітлення теми, системності, діалектичного розуміння історичного процесу.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань магістерської роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З числа міждисциплінарних застосовано структурно-системний метод, який дозволив розглянути об'єкт дослідження з усіма його основними рисами як єдине ціле. Із загальнологічних методів застосовувався метод аналізу і синтезу, з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

У ході підготовки магістерської роботи перевага надавалася конкретним історичним методам – синхронному, хронологічному та діахронному (періодизації). Застосовувалися порівняльно-історичний, ретроспективний методи, а також метод класифікації. В останньому випадку головна увага

зверталася на опрацювання й осмислення невідомих до цього часу документальних фактів.

Методи дослідження:

- **Теоретичні:** аналіз, синтез, узагальнення (для опрацювання науково-історичної та методичної літератури); історико-системний та історико-хронологічний (для систематизації подій дисидентського руху).
- **Емпіричні:** педагогічне спостереження, опитування, педагогічний експеримент, контент-аналіз навчальних програм та підручників.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у:

- Удосконаленні методики викладання теми шляхом інтеграції нестандартних форм уроку (кейс-стаді, метод «Ажурна пилка», моделювання дискусій, «Урок-квест (Ігрове моделювання), «Урок-гра») з автентичними історичними джерелами (документи УГГ, Самвидав).
- Обґрунтуванні педагогічної доцільності використання біографічного методу та історичної емпатії як засобів формування ціннісних орієнтацій учнів.
- Практичній апробації розроблених методичних матеріалів та доведенні їхньої ефективності в умовах ЗЗСО.

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблені методичні рекомендації, план-проспект уроку та апробовані нестандартні форми навчання можуть бути безпосередньо використані вчителями історії в ЗЗСО, при складанні навчальних посібників та проведенні курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Апробація результатів дослідження

Магістерська робота пройшла апробацію на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність», яка відбулась у Луцьку, 29 квітня 2025 році [77].

Тези на тему «Дисидентський рух в Україні: методика викладання у закладах загальної середньої освіти» опубліковані. П'явка Б. В. Дисидентський

рух в Україні: методика викладання у закладах загальної середньої освіти. Україна у світовому просторі: минуле і сучасність: зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.) / упорядники Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. 186 с. С. 176-180.

Проблемно та хронологічно зумовленою є **структура дослідження**. Ця магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

Перший розділ магістерської роботи – «Історіографія та джерельна база дослідження» – розкриває ступінь наукового вивчення теми, виокремлює основні підходи та концепції українських і зарубіжних науковців щодо феномену інакомислення в УРСР. Цей розділ також проводить комплексний аналіз використаних джерел (архівних, опублікованих документів дисидентів, спогадів), обґрунтовуючи їхню достовірність та репрезентативність для розкриття теми.

Другий розділ магістерської роботи – «Генеза інакомислення в УРСР у 1960-х – 80-х рр.» – дозволяє з'ясувати хронологічні та ідеологічні особливості розвитку дисидентського руху. Він висвітлює соціально-політичні передумови його зародження, аналізує діяльність руху шістдесятників як культурницького опору, а також розкриває трансформацію протесту у більш організовані форми: правозахисне дисидентство (зокрема УГГ) та релігійне інакомислення в умовах посилення репресій.

У третьому розділі магістерської роботи – «Традиційні та інноваційні методи викладання проблеми» – висвітлюється практичне значення дослідження шляхом розробки методичних рекомендацій для викладання теми дисидентства. Тут пропонується план-проспект уроку, а також деталізуються інтерактивні методи навчання (кейс-метод, аналіз першоджерел, дискусії) з метою формування критичного осмислення та об'єктивного розуміння учнями/студентами історичної ролі руху.

Висновки магістерської роботи містять узагальнення основних результатів дослідження.

Список використаних джерел та літератури подає повний перелік використаних матеріалів. Додатки магістерської роботи містять допоміжні та ілюстративні матеріали [Додатки А-Ж].

Загальний обсяг магістерської роботи – 95 сторінок, кількість використаних джерел і літератури – 112.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Дослідження дисидентського руху в Україні 1960–1980-х років пройшло складний і багатоетапний шлях, що безпосередньо залежав від політичної ситуації та доступу до архівних джерел. В історіографії даної проблеми доцільно виділити поділити на: радянську, українську і діаспорну.

Визначаємо три основні етапи історіографії. Перший етап (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) характеризується замовчуванням та фальсифікацією теми в СРСР і активним її розробленням в українській діаспорі та у середовищі Самвидаву. Радянська історіографія повністю ігнорувала дисидентство, класифікуючи його як «злочинну антирадянську діяльність» чи «прояви буржуазного націоналізму», що не дало жодного об'єктивного наукового доробку в цей період.

Натомість, праці діаспорних українських істориків та публіцистів (В. Маруняк, Й. Герета, В. Плющ) та у самвидавчій періодиці (зокрема, у виданнях Української Гельсінської Групи та «Хроніці поточних подій») заклали першу фактологічну базу. Мета цих праць була не стільки наукова, скільки документально-меморіальна: зберегти пам'ять про репресованих, інформувати світову спільноту та фіксувати факти порушення прав людини. Ця доба сформувала перший понятійний апарат і зібрала свідчення, які згодом стали основою для ґрунтовних монографій.

Історіографія проблеми дослідження дисидентського руху в Україні пройшла тривалий шлях становлення – від документального фіксування фактів у період становлення незалежності до сучасних комплексних інтерпретацій і педагогічних моделей роботи з темою в закладах загальної середньої освіти.

Другий період припадає на кінець 1980-х – 1990-х рр., дослідження, які видавались у той час мали передусім мемуарно-документальний характер.

Важливими джерелами цього періоду є публіцистика й спогади учасників руху опору: «Лихо з розуму» у редакції В. М. Чорновола [47], книга «Українська інтелігенція під судом КГБ» [82], спогади Л. Г. Лук'яненка [50-55], публікації О. Зайцева [31], [32], а також праці Ю. О. Курносова [44], А. М. Русначенка [80], Г. В. Касьянова [41]. Цей період характеризується відсутністю системного аналізу, проте саме тоді було закладено фундамент джерельної бази, необхідної для подальших академічних досліджень.

Третій етап історіографії розпочався у 2000–2010-х рр., коли дослідження дисидентського руху набули рис академічності. Особливе значення мали праці О. Г. Бажана, присвячені узагальненню проблеми й стану її вивчення [4-5], [6], [7], [8], а також фундаментальні роботи В. К. Барана, який аналізував соціально-політичні процеси в Україні другої половини ХХ ст. [9–13]. Вагому роль відіграла монографія Ю. З. Данилюка і О. Г. Бажана «Опозиція в Україні» [25], [27], що стала першим системним узагальненням розвитку руху опору.

Знаковим для цього етапу було активне введення в науковий обіг архівних документів КДБ, що відображено у збірниках «Рух опору в Україні: 1960–1990» [81], «Політичні протести й інакодумство в Україні» [70], «Репресії в Україні (1917–1990)» [78], «Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах» [93]. Важливим є також узагальнення Б. Й. Захарова, автора першої масштабної історії дисидентства в Україні [33].

У 2010–2020-х рр. в історіографії відбувається концептуальний поворот до соціокультурного аналізу. Шістдесятництво розглядається як культурний, духовний і моральний рух, що протистояв тоталітарній системі. Таку інтерпретацію розвивають Л. Т. Тарнашинська [90], В. П. Медвідь [57], Н. Зборовська [34], О. Мусієнко [62]. Паралельно здійснюються нові біографічні студії, присвячені ключовим постатям руху: В. Стусу [86], [87], І. Дзюбі [27], В.

Чорноволу [105–107]. Поглиблюється також дослідження репресивної політики: психіатричні утиски проаналізовано у статті Н. Адлер і С. Ідегмана [1], механізми каральної медицини – у праці В. Боровського [15].

Сучасний період історіографії характеризується увагою до інтеграції проблематики дисидентства у шкільну історичну та громадянську освіту. У 2020-х роках дисидентський рух включено до чинних навчальних програм МОН України [24], [25], а сучасні підручники містять розгорнуті тематичні блоки про опозиційні рухи 1960–1980-х рр. Так, у посібниках В. С. Власова та С. В. Кульчицького [18], [19], В. Г. Сорочинської й О. В. Гісема [87], Г. М. Хлібовської та ін. [78] тема дисидентства подана як складова формування громадянської свідомості. Методичні аспекти викладання теми висвітлені у працях Н. В. Венцевої [16], Л. В. Кульбаби [52], О. М. Іващенко [30], Г. Г. Яковенко [89], де пропонуються сучасні методи роботи з історичними джерелами та моделювання навчальних ситуацій.

Завдяки оприлюдненню матеріалів КДБ, зокрема допитів В. Стуса, С. Шабатури, документів справи В. Чорновола [64–67], активно розвивається «цифрова історіографія», що надає можливість учням та студентам працювати з автентичними джерелами безпосередньо у навчальному процесі. Окрему групу становить методична література, що дає можливість дослідити способи педагогічної адаптації теми. Це праці Н. В. Венцевої [16], Л. В. Кульбаби [43], О. І. Пометун [72], Г. Г. Яковенко [112], у яких запропоновано активні стратегії викладання складних тем новітньої історії, включно з методом «ажурної пилки», роботою з історичними кейсами й аналізом джерел.

Таким чином, історіографія дисидентського руху на сучасному етапі являє собою цілісну систему досліджень, що поєднує науковий аналіз, джерельну базу й педагогічне застосування, забезпечуючи формування історичної пам'яті й громадянської компетентності молоді.

1.2. Джерельна база роботи

Особливу роль відіграють документальні збірники правозахисного руху, створені українською еміграцією та оприлюднені після розпаду СРСР. До таких належать «Український правозахисний рух. Документи і матеріали» [91], «Українська Гельсінська Група. 1978–1982» [90], «Рух опору в Україні: 1960–1990» [71], «Політичні протести й інакодумство в Україні» [63]. Ці видання містять декларації, відозви, листи, протоколи, звернення та інші матеріали, що дозволяють реконструювати структуру та форми опору.

Цінними для відтворення репресивної політики радянської влади є матеріали електронного архіву Центру досліджень визвольного руху (<https://avr.org.ua>), який містить оцифровані документи КДБ: «Протокол допиту Стуса Василя Семеновича» [75], «Постанова про порушення кримінальної справи проти В'ячеслава Чорновола» [73], «Протокол допиту Шабатури Стефанії Михайлівни» [76], «Відкритий лист Василя Стуса до Івана Дзюби» [18]. Ці матеріали мають високу джерельну цінність, оскільки дозволяють співставити офіційну репресивну риторику з самвидавними текстами та меморіальними свідченнями.

До джерельної бази належать також збірники спогадів учасників руху опору, зокрема книга М. Гориня «Запалити свічу» [22], мемуари В. Овсієнка «Світло людей» [66], свідчення закордонних діячів про українських політв'язнів. Іншим важливим типом джерел є тематичні антології, що репрезентують літературний вимір шістдесятництва, зокрема «Шістдесят поетів шістдесятих років» [109].

Сукупно ці джерела дозволяють простежити не тільки політичний, але й культурно-духовний вимір дисидентства. Важливою складовою джерельної бази є нормативно-правові документи та методичні матеріали, що регламентують вивчення теми дисидентського руху в закладах загальної

середньої освіти.

Зокрема, чинна програма МОН України «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» [38], [39] визначає дисидентський рух як обов'язковий навчальний компонент для 11 класу в межах теми «Україна в умовах десталінізації та неосталінізму». Для аналізу сучасного стану шкільного висвітлення теми використовувалися підручники В. Власова і С. Кульчицького (профільний і базовий рівень) [19], [20], підручники В. Даниленка та М. Смольницької [24], [23], О. Гісема та Н. Сорочинської [84], Г. Хлібовської та колективу [102], які містять узагальнені та ілюстративні матеріали про ключові постаті та форми опору.

Вагомою джерельною групою є публікації самвидаву, що поширювалися поза радянською цензурою. Це насамперед журнали «Український вісник» (випуски 1–5) [93-97], літературні збірники «Шумук. Пережите і передумане» [111], самвидавні збірки Комітету захисту Української Католицької Церкви [77]. Ці джерела відображають альтернативну інформаційну картину, яка протистояла офіційній політиці СРСР.

Таким чином, джерельна база охоплює надзвичайно широкий спектр матеріалів – від документальних свідчень радянських спецслужб, протоколів допитів, судових справ, самвидавних текстів і мемуарів учасників руху опору до сучасних академічних досліджень, цифрових баз даних, навчальних програм і методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки України. Її структура забезпечує можливість багатовимірної реконструкції історичного змісту дисидентського руху в Україні, відтворення еволюції його ідейних засад, організаційних форм та механізмів репресивної політики держави.

Одночасно ця база створює підґрунтя для педагогічної інтерпретації феномена дисидентства у закладах загальної середньої освіти, що сприяє формуванню критичного мислення, історичної пам'яті та громадянських компетентностей учнів. У поєднанні з інтерактивними методами навчання,

цифровими сервісами відкритих архівів та сучасними шкільними підручниками джерельний масив дозволяє не лише науково вивчати дисидентський рух, а й інтегрувати його у зміст шкільної історичної та громадянської освіти як приклад морального вибору, опору тоталітаризму та боротьби за права людини.

РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ІННАКОДУМСТВА В УРСР У 1960-Х -80 -Х РР.

2.1. Рух шістдесятників.

Перед сучасною українською історичною наукою та літературознавством постає кілька проблем комплексного дослідження шістдесятництва як особливого дискурсу ХХ століття. Адже шістдесяті роки стали історією, а велика маса так званого «бродіння» літературознавчої думки та наукових підходів розвивалася до тієї межі, що лише тепер стає можливим осмислення цього періоду історії. Шістдесяті роки ХХ століття в Україні вирізняються появою шістдесятників – представників інтелігенції, які стали яскравим прикладом опору тоталітарному режиму, що прагнув повного контролю над духовним життям особистості. Зрозуміло, що таке завдання було нелегким. Для реалізації повноцінного спротиву цій ідеології залучалися різноманітні засоби боротьби [44, с. 32].

Феномен шістдесятництва можна розглядати в кількох ракурсах. Це і суспільно-політичне явище, що конкретизується такими його означеннями, як: десталінізація, «хрущовська» відлига, період спротиву української інтелігенції тоталітарній системі. Можна його розглядати під призмою соціокультурного літературно-естетичного явища, зокрема як легальну художню опозицію системі, чи як культурологічне явище, яке відтворює проблему «батьків та дітей». У режимі тоталітаризму вибір на користь особистої свободи передбачав дилему: або зраджувати собі та працювати на гнітючу «систему», або ж відкинути конформізм та зберігати власну індивідуальність та ціною відчуження від суспільства, внутрішньої еміграції, та під постійною загрозою репресивних методів, як форми боротьби із інакомисленням [58, с. 24].

Після смерті Й. Сталіна динаміка оновлення суспільно-політичного життя визначалася бурхливим співвідношенням реформаторських та консервативних ліній. Саме умови «хрущовської» відлиги дали можливість для нової хвилі української літератури. Доба десталінізації та помірної демократизації співпала

із формуванням нового середовища української інтелігенції. Становлення його творчого та інтелектуального обличчя припало на другу половину 1950-х початку 1960-х років, в час, коли існував період відносної свободи та найменшої заангажованості. У системі приписних ідеологічних цінностей з'явилися неочікувані поняття для радянського однобокого кодексу – індивідуалізм, культ свободи, самовираження, скептицизм і навіть «страшна космополітичність» культурних смаків [70, с. 12].

З пробудженням руху шістдесятництва, можна вважати, публікацію за червень 1955 року в московській «Літературній газеті» статті О. Довженка під назвою «Мистецтво живопису і сучасність». У ній автор закликав до «розширення творчих меж соціалістичного реалізму». Таким тезами О. Довженко намагався дати сигнал українському творчому колу до вільного пошуку. Пізніше, частиною руху шістдесятників будуть художники, письменники, публіцисти, історики, юристи і ще багато інших представників небайдужого суспільства. Серед них виділятимуться Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Іван Світличний, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Валерій Шевчук, Алла Горська, Іван Дзюба і ще лише невелика частина тих, хто боровся [62, с. 15].

У цей же час в лютому 1956 року проходить ХХ з'їзд КПРС, який остаточно закріплює політичне оновлення. Критика М. Хрущовим Й. Сталіна привела до різноманітних вражень, від ненависті та втрати свідомості на самому засіданні, до овацій та невимовної радості. Варто врахувати і той факт, що критика була не надто гострою і торкалася лише невеликої частини злочинців, вчинених Сталіним. Але цього більш ніж вистачило для продовження національного підпільного опозиційного руху.

А в 1957 році до критики «культу особи» доєдналася творчі спілки. Важливу роль зіграла постанова ЦК КПУ «Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів в Українській РСР» від 27 червня 1958 року, що

дублювала постанову ЦК КПРС від 28 травня 1958 року «Про виправлення помилок в оцінці опери «Велика дружба» та «Богдан Хмельницький». Водночас, почала розгортатися реабілітація жертв репресій, що почалася ще до XX з'їзду КПСС. Було переглянуто 4 млн. 263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку». Було знято із обліку, іншими словами реабілітовано, – 2 млн. 684 тисяч осіб [77, с. 177].

Поza законом залишилися колабораціоністи, жертви політичних репресій 20-30-х років, представники ОУН-УПА. Доказом обмеженого та непослідовного процесу реабілітації свідчить і те, що серед представників «нон-грата» залишалися ще такі постаті, як В. Винниченко, О. Шумський та Ю. Хвильовий. Втім і в такому вигляді процес юридичної та політичної реабілітації діячів минулого давав неабиякий поштовх для переоцінки цінностей у середовищі інтелігенції [41, с. 108].

Досить важливим у формуванні позицій молодшого покоління української інтелігенції був вплив західної культури. Різноманітними стежками, здебільшого через переклади, в Україні з'явилися твори Е. Хемінгуей, А. Камю, А. де Сент-Екзюпері, Е. М. Ремарка, Ф. Кафки та багатьох інших західних письменників. Відвертим для радянського інтелігента стало відкриття італійського кіно, яке в той період переживало епоху «неореалізму».

Художники почали заново для себе пізнавати Ван Гога, Модільяні та інших визначних представників модернізму. Саме приплив цієї гуманістичної західної культури став своєрідним зразком для повторення таких форм та формування нових унікальних зразків культури [57, с. 134].

Діяльність творчої молоді була спрямована, не лише на рефлексію та осмислення сталінських злочинів. Останні намагалися прямо та сміливо ставити запитання до влади і публікувати відкриті листи із закликами. Їх турбувало зростання кількості російськомовних шкіл та редагування шкільних програм з української мови і літератури.

На їхню думку, це було одним із свідчень зверхності одного народу над іншим у межах однієї державної формації Радянського Союзу. Такі тези відрізняли декларативні заяви радянського керівництва, які на практиці не виконувалися. Обговорення українського мовного питання переросло у широкий громадський рух, який втілювався в обговоренні цих питань у межах публіцистичної полеміки на конференції у Києві в 1963 році. Такі ідеї були не лише прерогативою інтелігенції. Вони поширювалися серед робітників, вчителів та дрібних партійців [62, с. 20].

Згодом, центром шістдесятників став Клуб творчої молоді (КТМ) в Києві. Він був заснований в 1960 році, формально під керівництвом міського комітету комсомолу. При цьому клубу досить швидко були організовані секції кіно, театральні, письменницькі, художні, музичні. Президентом клубу був обраний Лесь Танюк. Діяльність клубу виходила за межі дозволеного.

Так, наприклад, у «Другому українському театрі» проходили вистави напівзаборонених М. Куліша і Б. Брехта. А експозиції художників траплялися настільки нестандартні та нетипові для очей радянського глядача, що деякі картини забороняли ще до початку виставки. Був випадок, коли працівники міськкому партії знімали картини українського художника Остроценка на яких були зображені карпатські церкви [71, с. 11].

Звичайно, демократизація та формальний відступ від деяких тоталітарних норм не означав, що і з самою сутністю режиму покінчено. Він лише дещо трансформувався в більш ліберальному напрямку. А одним із головних завдань тоталітаризму й надалі було відродження народу від його власної історії, фальсифікування та спотворення її. Можна лише уявити ситуацію в яких умовах перебували історики Михайло Брайчевський та Олена Апанович, що читали альтернативні лекції із історії України, які зовсім не вписувалися в рамки державної політики. Не дивлячись на це, КТМ була суто культурницькою організацією, тому радянська влада їй не надто перешкоджала [44, с. 45].

Ситуацію змінили поети, критики та публіцисти – Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк та художники – Алла Горська, Людмила Іван Дзюба, Євген Сверстюк та інші митці. Варто погодитися із Г. Касьяновим стосовно того, що саме завдяки їм, діяльність КТМ набула нового змісту – не лише культурно-мистецького, але і громадського. Яскравими прикладами були літературно-художні вечори, присвячені пам'яті відомих людей. Саме такі резонансні події були зовсім небажаними для радянської влади [90, с. 115].

До прикладу, 12 травня 1962 року у великому залі Жовтневого палацу відбувся вечір пам'яті Леся Курбаса. Організаторів заздалегідь попереджали про ймовірність провокацій. Було навіть домовлено, що «свої» прийдуть із червоними квітками. Зал був переповнений, а протягом наступних шести годин вечір ставив на шпальту маніфестації проти злочинів сталінізму. В офіційних радянських публіцистичних джерелах, цей вечір почали клеймити, як «націоналістичне зборище» [57, с. 136].

Приблизно такого ж характеру був вечір присвячений пам'яті М. Куліша: 23 грудня 1962 року з вуст Миколи Бажана прозвучав вираз про «підвали» Жовтневого палацу, де в 1930-ті роки розстрілювали митців України. Також члени клубу ініціювали створення спеціальної комісії для розслідування подій у Биківні у 1930-ті роки. Цим кроком вони переступили межу «ліберального» дозволу тоталітарного режиму. За тим, розгорнувся тиск на КТМ, який завершився його розпушенням, а твори Симоненка перестали друкувати [80, с. 87].

На такі дії властей, був організований символічний «експорт революції». В 1962 році Л. Танюк та А. Горська приїздили до Львова, аби поставити в театрі ім. М. Заньковецької виставу М. Куліша «Отак загинув Гуска». Виставу заборонили, а Танюку «запропонували» протягом наступних 24 годин залишити місто. Та незабаром у Львові виник прототип КТМ – «Пролісок», що об'єднав молоду інтелігенцію та став своєрідним форпостом шістдесятників в Україні.

Його очолив відомий літературознавець – львів'янин «Пролісок», «Вітчизна». Згодом припинилося розповсюдження літератури у самвидаві [44, с. 32].

На такі заходи почалися більш активні взаємозв'язки між Західною Україною та Києвом.

До львівського клубу примкнули психолог М. Горинь, студент-заочник І. Гель, викладач університету М.Осадчий. Дещо пізніше до нього приєдналися поети Г. Чубай, І. Стасів, І. Калинець. Проте у Львові клубу не відіграв такої ж помітної ролі як у Києві [34, с. 77].

Чому такий рух не припинив своєї діяльності за першими ж переслідуваннями? На це можна відповісти словами Олександра Солженіцина: «Несвобода починається із мовчання». А мовчати далі не було сенсу. Відсутність демократичних норм, русифікація, всевладдя партапарату, низький рівень життя населення спричинили активніші опозиційні настрої. Проте, на боротьбу з режимом наважуються лише невелика група людей [90, с. 122].

Цілком можливо, що ліберальна атмосфера «відлиги» кінця 50-х – початку 60-х років могла б повільно еволюціонувати та розширити свою аудиторію. Але такий «ліберальний» поступальний розвиток подій був лише короткочасним явищем тоталітарного режиму Радянського Союзу.

Наприкінці 1962 року починається масований і послідовний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи вийшла із-під тотального партійно-державних структур. Почав таку кампанію сам Хрущов, коли під час московських зустрічей із інтелігенцією 17 грудня 1962 року та 8 березня 1963 року у Москві, фактично, цькував індивідуалістську творчість деяких митців. Звісно, що це послужило сигналом до дії для маси апаратчиків усіх рівнів [34, с. 78].

Але іронія полягала у тому, що кількість прихильників шістдесятників лише зростала. Саме останні, як початкова форма дисидентського руху, заклали основний фундамент для подальшого національного розвитку по всій державі, а

ображена радянська влада почала переходити від словесних атак до адміністративних заходів.

Спочатку обмежувалася публікація шістдесятників у деяких літературних журналах, таких як: «Жовтень», «Прапор», «Вітчизна». Згодом припинилося видання їхніх книжок. Відповіддю на такі заходи почалося більш активні розповсюдження літератури у самвидаві [60, с. 3].

Варто згадати, що велику підтримку у такому розповсюдженні надали колеги по спільній ідеї і Дисидентський рух в 60-ті роки набував все більшої популярності за допомогою тих засобів комунікації та розповсюдження інформації, якими користувалися дисиденти. Одним із таких яскравих засобів був «самвидав» – видавничча позацензурна підпільна листівка, книга, чи то брошура, що поширюється серед населення. Але чим же ж вона особлива? Перш за все тим, що вона містить тези, які не знаходять радісного прийняття режимом, а також часто викриває ті чи інші аспекти суспільного, політичного та культурного життя країни.

Звісно, для органів радянської влади такі «листівки» були дуже не потрібні, але боротьба із самвидавом була значно складнішою, аніж із безпосередніми людьми. Чому? На це можна відповісти крилатим висловом іспанського письменника ХХ сторіччя, Карлоса Руїса Сафона: «Слова належать тому, хто їх вимовляє, а не тому, хто їх придумав». Тобто, державним органам СРСР знайти написане було мало, значно важче було знайти тих, хто прочитав щось із самвидаву і прийняв написане в свою думку. Тоталітарний диктат бажав контролювати все, але над душею та думками людьми вони залишалися безсилами [65, с. 133].

Такими нелегальними виданнями дисиденти ламали усю до того побудовану лінію офіційних ЗМІ – «масової аудиторії». Тексти ж самвидаву поширювалися через друзів, родичів, або знайомих. Проходило зовсім небагато часу, як починали утворюватися групи людей за схожими інтересами,

поглядами, цінностями, що не поділяли офіційну ідеологію. Тому в 60-ті роки дисидентські комунікації носили за собою груповий характер, передавалися та функціонували від однієї групи до іншої по областях, як всередині СРСР, так і за її межами [64, с. 62].

Варто відзначити, що саме слово «самвидав» з'явилося в народі як своєрідна пародія на назви радянських державних органів. На кшталт «Госиздат». А приживається цей термін почав за часів доносів, коли Іван Багряний видавав власну поему «Ave Maria». Тоді недружні друкарі за одну ніч видрукували 1200 примірників цієї книги. А в місті де писалося видавництво було позначено слово «САМ». Звідти і пішла така дивна назва [85, с. 74].

Дисиденти розповсюджували нові знання та смисли, які суперечили офіційній ідеології. Якщо в 60-ті роки альтернативні джерела інформації для народу виглядали як щось екзотичне та незрозуміле, то в 70-ті – останні читали такі публікації та дізнавалися, про те, який стиль життя в Західній Європі. А ось у 80-ті роки циркулювала інформація про позитивні та негативні сторони життя, як і інших держав [65, с. 138].

Варто розрізняти літературний та публіцистичний самвидав. Якщо літературний часто ставав певною формою реалізованого, то публіцистичний наочним показником політичної частини шістдесятників.

Навіть опосередкований погляд на список брошур та книг, які проходили через самвидав у 1963–1965 роках, свідчить про наростання «ревізійоністських» настроїв. Ревізії піддавалася поняття, що раніше здавалися пересічному громадянину непорушними. Зокрема, в таких статтях можна було наштовхнутися на скептицизм стосовно доктрини Карла Маркса [69, с. 112].

У 60-ті роки минулого століття чималого вжитку набрала стаття «Стан і завдання українського визвольного руху», яка була написана Миколою Горинем. Вона мала стати програмою для політичного шістдесятництва. В ній

відмовлялися елементи критики радянського ладу публіцистами ОУН часів Другої Світової війни.

Ось деякі фрагменти з нього: «Радянське суспільство проминуло апогей свого соціального поступу, СРСР став державою авторитарної олігархії всевладних чиновників з постійною тенденцією до перетворення у воєнізований профашистський режим» [58, с. 25].

На жаль, українська нелегальна преса не мала чіткої організованості та періодичності, а тому поширювалася досить стихійно. До прикладу, у Львові однією із ключових фігур самвидаву став М. Горинь. Він організував передрук статей, в чому йому допомагали кілька десятків однодумців. Такий самвидав розходився в основному серед студентської молоді та жителів міста, який книгами та статтями займався Іван Світличний, який власноручно відредагував чимало статей. Звичайно, що в тій чи іншій мірі, виданням самвидаву займалася велика частина дисидентства, і «культурного», і «політичного». [64, с. 64].

Якщо ж розглядати зміст та спрямованість політичного самвидаву першої половини 60-х років, то його можна охарактеризувати як підготовчий період у формуванні відповідної політичної програми. Процес створення такої програми переривався із-за частих арештів та судів тих, хто її складав. Більшість статей цього періоду обмежується критикою існуючого тоталітарного ладу, але мало де можна наштовхнутися на ту альтернативну, яка пропонується взамін.

Винятком хоча б іще «Стан і завдання українського визвольного руху», яка пропонувала, хоч і в загальному, та все таки певну тактику дій [80, с. 76].

Слабкий літературно, досить часто поверховий та бідний на конструктивні ідеї політичний самвидав першої половини 60-х років зрештою став поважним кроком вперед в інтелектуально-політичному оформленні інакомовлення. Перебіг судових процесів та закриття необхідної інфраструктури для самвидаву у 1965–1966 роках спонукав до зміни тактики.

Змінювалася методологія, коли дисиденти почали виступати з більш марксистських позицій, статті перестали бути анонімними, а щоб така нелегальна література набувала «офіційного» характеру, її оформляли у якості петицій до офіційних інстанцій. Беззаперечно головне місце серед творів цього часу зайняла праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та «Лихо з розуму» Чорновола [27, с. 44].

Дзюба надіслав листа до ЦК КПУ із протестом проти арештів серед інтелігенції, в якому доводив, що ці арешти – не засіб вирішення проблем, що спонукають інтелігенцію критично оцінювати дійсність. До цього листа був доданий об'ємний машинопис під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [27, с. 46].

Ця стаття була реальним умонастроєм більшості дисидентів того часу, а наскільки вона була популярною, свідчить і те як партійна бюрократія її читала. Шелест ніби-то сам ознайомився із працею та за його наказом вона була розповсюджена серед партійних керівників. Було навіть запропоновано влаштувати Дзюбу на роботу в Інституті історії АН УРСР. Чому серед політичного апарату праця дисидента викликала таку зацікавленість? Мабуть, через те, що вона була побудована на серії політичних антитез. «Стан і завдання українського визвольного руху» стала побудована на спростованих провінційних сталінських та ленінської національної політики великодержавницькій статті.

Головна із яких аргументовано доводи читачам те, що українська нація нашої країни є наслідком виходу від опинилася в стані кризи, і вважав, що вона була наслідком виходу від ленінської національної політики [25, с. 205].

Не менший фурор серед політиків парткомів викликало видання самвидавного часопису «Український вісник» 1969 року. Безпосереднім збиранням та його поширенням займався М. Плахотнюк. Він таємно передавав

ую інформацію від Львова до Києва. І. Сук готував матеріали до «Українського вісника» із Донецька [64, с. 67].

У Києві збирали та поширювали самвидав В. Овсієнко [66], В. Лісовий [49] та Є. Пронюк, зокрема серед працівників та студентів провідних столичних навчальних закладів. Цікаво, що у доповідній записці КДБ від 16 липня 1971 року під грифом «цілком таємно» було зазначено, що часопис готувала та поширювала мережа кореспондентів. При цьому редагування, розмноження та тиражування проводилося досить конспіративно [58, с. 26].

Редакція видавництва «Смолоскип», яка знаходилася в Балтиморі (США) мала мережу інформаторів в УРСР, зокрема через О. Зінкевича, і Н. Світличну. Також до видавництва привозили самвидаві тексти студенти із Торонто Б. Колос та Ю. Саєвич із Вашингтона. Редколегія «УВ» підкреслювала що її журнал не є антикомуністичним виданням, яке відповідає нормам Конституції та принципам соціалістичної демократії. Також важливо те, що ця газета стала симбіозом і літературного, і публіцистичного самвидаву [65, с. 147]. Не менший резонанс, ніж в Дзюби, викликала робота «Лихо з розуму» Чорновола. В ній зібрані біографічні матеріали двадцяти репресованих жертв так званого «першого покосу».

Матеріали Чорновола дуже швидко перейшли із стадії самвидаву до «тамвидаву». Його праці перевидавали «Голос Америки», «Рим», «Свобода» [25, с. 210]. А в березні 1968 році, під час проведення в Монреалі Міжнародної Асамблеї ООН з прав людини, на її адресу надійшла петиція про порушення прав людини в УРСР, яка налічувала 1,5 тисяч підписів. А головне, що це не можна було списати на випадки «націоналістів», так як матеріали були добре документовані і надійшли із України. Глибоке враження на закордонну аудиторію справив ще і той факт, що його надіслав комсомольський активіст [64, с. 70].

Радянська влада вирішила відповісти на закиди, зібравши збірки проти Чорновола. Помістили статтю в «Літературній Україні» О. Погорницького «Кім описується деякі «гуманісти», що була спрямована проти Чорновола та його однодумців. До слова про термінологію, що використовувалася у цій праці прибічників Чорновола – «люмі» та «радянська нечисть» [81, с. 78].

Особливе місце належить працям Володимира Мороза. І перший його памфлет «Репортаж із заповіднику ім. Берія» викликав яскраву реакцію. Його лист мав висвітлити сіру радянську дійсність, в якій відбувається постійне знецінення людського життя та руйнування індивідуальності на догоду побудові «імперії тваринників». На відміну від Чорновола чи Дзюби, Мороз не закликав до конструктивного діалогу, а критикував її глибинну суть. Іншими його відомими статтями «Серед снігів» та «Хроніка опору» [64, с. 72].

Досить несподівано раковий самиздав поширювався історичною працею Михайла Брайчевського під назвою «Приєднання чи возз'єднання». Як відповідала західна історіографія, її офіційно стимулював розвиток інтелектуального «кадеграунду» і плодив інакодумців. В Інституті АН УРСР, що був заперечував трактування двомовника написаного в 40-50-х роках. Автор книги заперечував офіційне трактування Переяславського договору 1654 року. Головна ідея статті полягала в тому, що заперечувалася концепція цивілізаторської месіянської ролі Росії в історії народів СРСР [12, с. 875-877].

Критика була і стосовно перекручувань історії України XVII ст., а головне переконлива критика концепції «возз'єднання» так званих «братніх» народів. Після цього, звісно, наступила відповідна реакція влади. Історика було звільнено з Інституту історії АН УРСР. Але через два роки його стаття потрапила за кордон та була опублікована видавництвом «Нові дні» в Торонто. Також в той же період поширювалася і «табірня» література [25, с. 231].

Отже, самвидав, як форма поширення інформації виявилася досить ефективною та результативною. Заборонена інформація розповсюджувалася від однієї людини до іншої. Для цього використовувалися усі засоби конспірації. А методика дисидентських комунікацій охопила значно більшу територію держави та оперативне інформування закордоном, адже вона потрапляла в інші країни: Канаду, США, Болгарію, прибалтійські країни. Памфлети, петиції та листи стали невід'ємною частиною викриття радянської дійсності серед громадян держави з Чехословаччини та Польщі [80, с. 95].

2.2. Правозахисне та релігійне дисидентство

Тоталітарна система Радянського Союзу дала чітко зрозуміти національним республікам, що навіть при умові ліберального поступу, фундамент політичного контролю нікуди не дівається. «Червоні» власті грабували національні багатства, експлуатували місцеві людські ресурси, посилювали курс на русифікацію краю, а також намагалися знищити історичну пам'ять народу, зовсім не звертаючи уваги, на соціально-економічні, політичні чи то духовні запити населення.

Яскравим прикладом таких заходів можна вважати період «брежнєвщини», коли на весь світ було проголошено будівництво нової історичної спільноти – радянського народу. Про це говорило і тодішнє керівництво України на чолі із В. Щербицьким. Вони неодноразово наполягали на необхідності подальшого зближення націй та народностей, а також консолідації радянського народу [4, с. 27].

Не дивлячись на те, як держапарат намагався нівелювати національними цінностями радянських республік, знаходилися люди, що не бажали миритися із такою диктаторською позицією номенклатури.

Серед них виділялися дисиденти, що ціною власного страху та ризику, здоров'я та життя, йшли супроти насильницької уніфікації національної

культури у загальносоюзні рамки. Вони виступали, не лише проти насильницької асиміляції українського народу та культури, але і за повернення національної самобутності нашого народу. І чим більший чинився тиск влади на такі групи людей, тим ширшою ставала соціальна база цих груп [46, с. 478].

Напрямки діяльності дисидентів настільки різноманітнілися, що здавалося будь-яка сфера життя була під пильним оком небайдужого борця за правду. Із початкового кореня діяльності шістдесятників розрослася велике дерево із представників правозахисного, релігійного, національно-визвольного, екологічного, антирадянського та антивоєнного рухів. І кожен мав власні ідейні мотиви, що вибудувалися на засадах визволення з-під лещат радянського колоніалізму, особливу увагу привертає правозахисний та релігійний напрями діяльності дисидентів [32, с. 197].

Правозахисний рух був спрямований на боротьбу із тоталітарною системою, захист прав людини та свободи слова у СРСР та крайніх республіках. Дисиденти намагалися документувати випадки політичних репресій, арештів, судових процесів, видавали підпільні бюлетені, що за короткий проміжок часу набирали чималої популярності, поширювали заборонені книги, через згадувану мережу «самвидаву». Вони подавали над створенням правових організацій, що контролювали дотримання прав людини. Однією із таких була українська Гельсінська група [91, с. 22].

Нерідко дисиденти вдавалися до написання відкритих листів міжнародним організаціям, радянським лідерам, вимагаючи дотримання прав людини. Також організовували протестні акції, на кшталт демонстрації на Червоній площі проти введення військ в Чехословаччину в 1968 році. Вони займалися волонтерською діяльністю, зокрема, збиранням коштів та юридичною допомогою репресованим, їхнім сім'ям. А головне, що всю отриману інформацію, вони часто пересилали в західні медіа [25, с. 29].

Так, неабиякий інтерес серед радянської верхівки зумовив лист

невідомого автора який підписався – «громадянин СРСР, виборець Антон Коваль» – до депутатів рад УРСР усіх рівнів, датований квітнем 1969 року. В ньому йдеться про те, що зовсім не бажали признавати, ані українські, ані російські можливості. Автор писав про поводження безправ'я народу, оцінював реальний вплив рад і співвідношення їхньої влади із компартійною верхівкою.

Він наголошував на тому, що тодішні ради не представляли із себе дієздатних організацій. Йшла мова про те, аби випускати більше товарів народного споживання та засобів виробництва. В цьому листі висловлювалася потреба у підвищенні зарплат працівників [25, с. 254].

Що цікаво: в ньому громадянин Коваль пропонував шляхи для вирішення цих негараздів. Зокрема, на його думку, потрібно було б прийняти нову Конституцію, гарантувати республікам становище суверенних національних держав, захистити ради від узурпації їх влади. Владна республік на його думку, потрібно було б прийняти нову Конституцію, гарантувати республікам становище суверенних національних держав, захистити ради від узурпації їх влади. Влада на місцях і ідеї стосовно створення міністерства оборони, якому підпорядковуватимуться війська звільнення, що формуються із населення сільськогосподарської артілі із орендою землі, створення конституційного суду [28, с. 255].

З цього листа можна почерпнути багато, а головне, що його автор виказує осмисленість багатьох проблем тогочасного політико-суспільного устрою. Більше того, лист, написаний 1969 року, сучасним дослідникам видається таким, що вийшов у наші дні. Так як багато проблем проголошено будівництво нової історичної спільноти – радянського народу. Про це говорило і тодішнє керівництво України на чолі із Щербицьким. Вони неодноразово наполягали на необхідності подальшого зближення націй та народностей, а також консолідації радянського народу [6, с. 29].

Не меншого ажітажу набрав відкритий лист українського

кінематографіста Г. Снегір'ова, який він зачитав на прес-конференції, організованій на квартирі генерала П. Григоренка. Він відмовлявся від радянського громадянства. Письменник відверто викривав широкий спектр хвалебних, але облудних тверджень офіційної пропаганди, і щодо загального становища країни, і щодо основного закону. Мова йшла про проєкт нової Конституції 1977 року.

Ось уривок із його листа: «Брехня, що ваша держава висловлює волю та інтереси народу, що вся влада належить народові. Брехня, що вища мета вашої держави – зростання матеріального та культурного рівня життя народу. Брехня, що ви проводите політику миру та боретеся за зміцнення безпеки народів...». На такий же ж радикальний вчинок пішов багаторазовий в'язень В. Федоренко: він нелегально перейшов кордон Радянського Союзу в районі міста Чоп у 1974 році [32, с. 203].

Цікава ситуація склалася навколо дисидента Г. Кирик'іна, що написав поему «Хрещатик», в якій зобразив перебування автора на волі, в таборах та слідчих ізоляторах. Йому приписали «наклеп на радянський державний лад», «спроба зганьбити вищі органи державної влади СРСР» та багато іншого. Але на всі випадки у свою сторону Кирик'ін реагував іронічно-ввічливими відповідями. Зокрема, на докори стосовно його антикомуністичної позиції він відповідав наступне: «Вчора я був антифашистом, сьогодні – антикомуністом, підлаштовуйте мене» [66, с. 185].

Варто пригадати і більш відомі листи дисидентів, що стали символом відкритої боротьби проти радянського тоталітарного режиму. Серед таких виділяється лист Андрія Сахарова від 1968 року, в якому він виступав проти політичних арештів та засуджував порушення свободи слова. Зокрема, автор вимагав звільнення Василя Стуса, Олександра Гінзбурга та Юрія Галанскова. Він пропонував поступовий перехід СРСР до демократичної системи. За це Сахарова критикували в радянській пресі, позбавили можливості працювати у

таємних наукових установах. А в 1980 році його вислали в Нижній Новгород за критику вторгнення СРСР в Афганістан.

Славнозвісний лист Чорновола та Стуса проти русифікації в Україні також наштовхувався на шквал критики збоку властей та преси. Особливу увагу привернув лист Наталії Горбаневської, в яких викривалися радянські репресії та захищалася честь і гідність політв'язнів. Вона описувала те, як власті її відправили у психлікарню за інакодумство. Зокрема, її досвід лікування в спецпсихлікарні ліг в основу книги «Піски часу», а публікувала власні листи у згадуваній «Хроніці поточних подій» [31, с. 208].

Велику роль у розвитку правозахисного руху відіграли бюлетені, зокрема «Хроніка поточних подій». Він був заснований в 1968 році та став одним із основних каналів поширення інформації про порушення прав людини, політичні репресії та інші зловживання. У ньому публікувалися випадки політичних переслідувань, арештів, судових процесів над дисидентами. В бюлетені можна було знайти повідомлення про політичні суди, які відбуваються в СРСР, зокрема, про показові процеси над дисидентами.

У «Хроніці поточних подій» йшла мова про економічні труднощі, дискредитацію ідеології, моральну кризу в радянському суспільстві. Дисиденти використовували «Хроніку» для того, аби звертатися до міжнародної спільноти, ділитися важливими історіями із всесвітніми організаціями. Вона стала символом боротьби за свободу слова та права захисту в СРСР. А редактори-дисиденти продовжували її публікувати навіть тоді, коли був жорстокий контроль з боку радянських властей [91, с. 57].

Драматичним подіями наповнився «Протест 139» в якому 139 діячів культури підписали відкритий лист на захист заарештованих дисидентів Чорновола, Світличного, Дзюби. Багато підписантів не уникали переслідувань та звільнень із робіт [4, с. 236].

Самоспалення Василя Макуха в 1968 році та Олекси Гірника в Києві 1978

році – ще одна сторінка трагічної історії дисидентства. В. Макух вчинив акт самоспалення на Хрещатику, що у Києві на знак протесту проти русифікації. Він вигукував «Геть окупантів!» та «Хай живе вільна Україна!».

Напередодні річниці від народження Шевченка, Олекса Гірник піднявся на Чернечу гору в Каневі та розкидав листівки із закликом до незалежності України та підпалив себе. Кримськотатарські активісти проводили голодування та демонстрації, зверталися до ООН з вимогою повернення до Криму після депортації. За що Мустафу Джемілева було ув'язнено на 15 років [66, с. 201].

Релігійне дисидентство в Україні стало своєрідним опозиційним рухом радянському тоталітарному режимові. Воно, як і інші дисидентські напрямки, було засноване на боротьбі за дотримання конституційних прав та свобод, а головне права на свободу совісті та віросповідання.

У післявоєнний період під гостре питання серед партійних верхів було поставлене існування Української греко-католицької та автокефальної церков. Ці конфесії були досить близькими до національного руху, тому офіційна радянська політика їх не відділяла один одного. Обидві церкви стали поза законом, так як в 1946 році «УГКЦ» була розпущена. А після так званого собору УГКЦ на якому нібито було возз'єднання уніатів із РПЦ почалися репресії проти тих священнослужителів, які були проти «унії». Серед них був і митрополит УГКЦ – Йосип Сліпий.

А греко-католицька церква перетворилася на так звану «катакомбну церкву», яка змогла налагодити мережу для здійснення богослужінь. До слова, перші служби проводили приблизно 300–350 священників. А в січні 1963 року повернувся із заслання Йосип Сліпий, який змушений був покинути Україну, але перед тим встиг висвятити на єпископа УГКЦ Василя Величковського [46, с. 482].

Та не дивлячись на усі спроби повернути легальний статус католицькій церкві, репресії проти неї посилювалися. Так, у 1958 році священника греко-

католицької церкви Григорія Будзінського, що написав лист-звернення до Генпрокурора СРСР із вимогою припинити його переслідувати – звільнили. Цей лист активісти самвидаву розмножили та зуміли його переправити за кордон [5, с. 288].

Але наприкінці 60-х років ситуація виявилася неспростовною. Прихід до влади сталіністів призвів до того, що репресії проти священнослужителів почали зростати. Так, в цей період були заарештовані Василь Величковський, священники Петро Гродецький та Роман Бахталовський, що були засуджені до різних термінів ув'язнення та заслання.

Але кількість вірян та священників із посиленням тиску лише зростала. В 1973 році до Москви було подано петицію про легалізацію, яку підписали 12 тисяч вірян із Західної України. А у 1982 році, згадуваним раніше Йосипом Терелею, була створена «ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви України», яка мала на меті визнати Львівський собор недійсним та легалізувати УГКЦ. Через кілька місяців після цього Терелю було заарештовано [32, с. 219].

З УАПЦ ситуація була ще гіршою, так як вона практично не діла у післявоєнний період, а її представників звинувачували у співпраці із нацистами. Духовенство змушене було виїхати закордон. А ось на дисидентському тлі її представники Василь Романюк, майбутній патріарх Володимир у 1944 році він був засуджений до 20 років позбавлення волі, які потім замінили на 10. У 1959 році священник був реабілітований та випущений на волю. Деякий час служив на Івано-Франківщині, та коли виступав на захист Валентина Мороза, релігійну громаду розпустили та наклали заборону на службу священником [46, с. 485].

Баптисти, п'ятидесятники та адвентисти були одними із найактивніших релігійних дисидентів. Вони не реєстрували власні громади під контролем радянської влади. Серед них виділявся Георгій Вінс та Іван Хроменко. Руська православна церква також відкрито виступала проти церковної політики

радянської влади. Серед них виділявся священник Гліб Якунін, який критикував співпрацю Московського патріархату із КДБ [9].

Таким чином, релігійне дисидентство було представлене багатьма небайдужими особистостями, які не бажали миритися із поглинанням власних церков однією великоросійською. Форми та методи їхньої боротьби були подібними до тих що використовували дисиденти інших напрямків. Крім того, застосовувалися пікети задля блокування дії влади із захоплення церковних будівель. Правозахисний рух був представлений багатьма відомими діячами України, що вдавалися до написання відкритих листів до властей та міжнародних організацій, влаштування протестних акцій, поширенню бюлетенів, що публікували незаконні судові рішення проти дисидентів.

Радянський режим використовував різноманітні методи для придушення діяльності дисидентів, від звільнення з роботи до примусового поміщення в психіатричних лікарнях та ув'язнення у концтаборах, зазвичай, СРСР, які і деякі інші країни соцтабору підписували Міжнародні угоди, які гарантували права людини, але реальних гарантій не існувало. Так як збиралися виконувати те, за що підписувалися міжнародні арешти. Так дисиденти виявилися одним на полі спротиву тоталітарній машині, то система ставила за мету репресувати цю невидиму свідому частину населення. Більше того, іноді утиски властей доходили до сімей дисидентів. Як ми знаємо, радянська влада не гребувала відправляти до таборів цілими родинами [13, с. 25].

Одним із найжахливіших інструментів боротьби із інакомовленням була каральна психіатрія. В кожній республіці Радянського Союзу були обов'язок та мордували власний лікарський персонал, а також психіатри, що зраджували власний лікарський обов'язок та мордували власний персонал [1, с. 238]. Під час закритих судових процесів, коли виносили вирок черговому дисиденту, власті вдавалися до маніпуляцій законом, натомість вони виносили видуманий вирок, на кшталт суспільного шизофренічного розладу. До слова, це вигадане

поняття в психіатрії радянським психіатром Андрієм Снежневським.

Основні симптоми, що досі вважалися хворобою – це «надмірна стурбованість правами людини» та «одержимість ідеєю справедливості». Щодо дисидентів, яким був винесений такий вирок, то їх чекали жорстокі методи «лікування». До них входило примусове введення нейролептиків (аміназин, галоперидол), що викликали важкі побічні ефекти, ізоляція, електрошокова терапія без наркозу, тривале утримання в таких лікарнях, часто безстрокове [1, с. 238].

Відомий дисидент Буковський так пояснює причини виникнення цієї категорії «психічно хворих» людей: «Домінуюча доктрина стверджує, що буття визначає свідомість, отже в СРСР, де побудований соціалізм та комунізм повинна бути лише комуністична свідомість громадян. Б. Захаров небезпідставно стверджує, що радянський режим не бажав допускати будь-якої лінії інакодумства, а ті хто стали на цей шлях мали бути знищені або зламані, але в ідеальному варіанті – спочатку повністю зламані, а за тим і знищені. В 1967 році Андропов став головою КДБ і саме під його головуванням було створене «П'яте управління КДБ», яке відповідало за ідеологічну боротьбу із диверсіями. Тільки за період дев'ятої п'ятирічки 1971–1975 року було побудовано 114 психіатричних лікарень. А кількість хворих з 1966 по 1971 рік зросла з 2 до 3,5 мільйонів людей [80, с. 167].

Серед дисидентів, що стали жертвами каральної психіатрії був Віктор Файнерберг, учасник протесту на Червоній площі проти введення військ в Чехословаччину. Після звільнення, він одразу виїхав у Францію. Наталія Горбаневська, учасниця цього протесту, була відправлена до психіатричної лікарні на два роки. Український дисидент Леонід Плющ, що активно виступав проти незаконних арештів дисидентів, був відправлений у психіатричну лікарню, що у Дніпропетровську (сучасне Дніпро). Його утримували там протягом трьох років під впливом сильнодіючих препаратів. Та ж сама доля

чекала Йосипа Терелю, що боровся за легалізацію УГКЦ та скасування рішень Львівського собору 1946 року [58, с. 238].

Петро Григоренко, колишній радянський генерал, також поповнив ряди дисидентів та був двічі оголошеним психічно хворим. Зрештою у 1977 році йому вдалося виїхати в США. Використання «каральної психіатрії» було засуджене Світовою психіатричною асоціацією у 1983 році. Лише в часи перебудови більшість «пацієнтів» були звільнені та реабілітовані [1, с. 239].

Не менш жорстокими виявилися судові репресії та заслання дисидентів. Кількість заарештованих в період 60–80-х років зводиться не до сотень, а до тисячі людей, які намагалися боротися за права людини. Серед них виділяється Василь Стус, якого у 1972 році, в умовах «генерального погрому», організованого властями проти дисидентів, було винесено вирок п'ять років таборів та три роки заслання. А в 1980 році на нього чекав другий арешт за активну участь в Українській Гельсінській групі. Вирок передбачав десять років таборів суворого режиму. Дисидент помер у 1985 році у одному із них «Перм-36». За книгу «Лихо з розуму» Чорновола, яка засуджувала репресії проти інтелігенції, останнього було відправлено на три роки таборів. Але, крім того, українського дисидента чекало ще два арешти, у 1972 році на шість років таборів та 1980 році до п'яти років таборів за «антирадянську діяльність» [80, с. 171].

Досить жорстоко обійшлися із Левком Лук'яненком, якого у 1961 році засудили до п'ятнадцяти років ув'язнення за наклеп на радянський край [50-55]. та створення української робітничо-селянської спілки. Іван Світличний був заарештований, як і Стус у 1972 році за «антирадянську пропаганду». Вирок становив сім років таборів та п'ять років заслання.

Микола Руденко – засновник Української Гельсінської групи, мав такий же ж вирок, як і в Світличного. Загалом жертвами судових переслідувань та незаконних заслання в табори суворого режиму була достатньо велика кількість

дисидентів. Туди входили Олекса Тихий, Валерій Марченко, Василь Овсієнко та багато інших представників активних діячів дисидентського руху [10].

Звичайно, для того, аби виправдати перед населенням та міжнародною аудиторією жорстокі переслідування та ще жорстокіші покарання дисидентів, радянська влада вдавалася до цинічної інформаційної війни. Так, дискредитація проходила через пресу. У газетах «Правда», «Известия», «Радянська Україна» з'являлися статті, де дисидентів клеймили «ворогами народу», «зрадниками», «агентами Заходу». На телебаченні та по радіо випускали фальшиві інтерв'ю, де ніби «розкаяні» діячі відмовлялися від своїх попередніх поглядів. У 1972 році радянські ЗМІ назвали Василя Стуса та В'ячеслава Чорновола антирадянськими націоналістами та слугами буржуазного Заходу. З цього можна зрозуміти, що шаблонні звинувачення владою інакомислячих зовсім не змінилася від часів страшних 30-х років [44, с. 93].

Для дискредитації дисидентського руху, власті активно використовували «листи трудящих». Це були вигадані листи, ніби-то від імені трудящих Радянського Союзу, що вимагали покарання дисидентів. Іноді, ці листи були невігаданими, а працівників заводів та колгоспів змушували їх підписувати. КДБ активно готувало «чорне досьє» – сфальсифіковані документи, що мали б викривати «антирадянську діяльність» дисидентів. Підконтрольні письменники та історики писали книги та статті, в яких висміювали правозахисний рух [11, с. 301].

Несправедливі судові вироки проти дисидентів супроводжувалися пропагандистськими кампаніями. Під час суду над Левком Лук'яненком, останнього звинуватили у підготовці до «збройного повстання». Також КДБ декілька разів організовувало провокації в їхньому середовищі. Вони активно вербували агентів у середовище активістів. До прикладу, Юрію Литвину підкидали у табори «антирадянські матеріали», аби продовжити його ув'язнення. Загалом, радянська влада не гребувала зображати українських

діячів, як маргіналів, алкоголіків та божевільних. «Дисиденти – це відщепенці, що діють проти власного народу» – ось як часто подавали інформацію офіційні власті [58, с. 239].

Коли методи судових репресій чи «каральної психіатрії» не приводили на шлях комуністичної свідомості, власті не гребували висилати чи обмінювати дисидентів із іншими країнами. Їх позбавляли громадянства без права повернутися в СРСР. Одним із таких був Богдан Осадчий, що написав декілька критичних статей, які носили в собі ідею незалежності України. Під тиском, він був змушений емігрувати до Німеччини. У 1987 році, після таборів, Миколу Руденка вислали за кордон та позбавили радянського громадянства [44, с. 98].

Після трьох важких років «каральної психіатрії» Леоніда Плюща депортували до Франції у 1976 році. Володимир Максимов, що виступав проти радянської цензури та був головним редактором журналу «Континент» теж виїхав до Франції та був позбавлений громадянства у 1974 році. А Володимира Буковського радянська влада обміняла на чилійського комуніста. Але не всім вдалося вижити в тих нелюдських умовах таборів та психіатричних лікарень. Юрій Литвин був убитий у таборі в 1984 році, Василь Стус загинув у 1985 році, а Олекса Тихий помер після побиття та хвороби у 1984 році. Таких випадків було достатньо, аби міжнародним комісіям по правах людини засуджувати протиправну діяльність радянських властей та судів [80, с. 177].

Для того, аби соціальна база дисидентів більше не розширювалася, КДБ конфісковувало та знищувало книги самвидаву, радянська цензура контролювала друковані видання через Головліт. Родичів дисидентів звільняли із робіт та виганяли із університетів. Особливо жорстоким роком переслідувань став 1972 рік – що увійшов в історію національного руху як «Генеральний погром». Була проведена операція «Блок» за якою для 24 дисидентів було створено спеціальну оперативну групу. Хвиля репресій 1972 року мала остаточно поставити крапку в існуванні опозиційного руху в Україні, тому

була масштабною, а вирок надзвичайно суворими [58, с. 240].

Отже, методи, які радянська влада використовувала у боротьбі проти дисидентів виділялися жорстокістю та психологічним тиском. Табори, психіатричні лікарні, вислання за кордон, переслідування родин та сімей дисидентів, паплюження та зведення нанівець правозахисного руху в пресі та телебаченні послаблювали рух, але не зуміли його припинити. Українські діячі продовжували боротися навіть тоді, коли система намагалася їх стиснути у своїх залізних лещатах. Завдяки їхній діяльності національна самобутність українців відроджувалася швидкими темпами.

РОЗДІЛ 3. ТРАДИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМИ

У 2025/2026 навчальному році тема «Дисидентський рух в Україні» вивчається в 11 класі межах розділів «Україна в 60–80-х роках ХХ ст.», «Опозиційні рухи та правозахисний рух в УРСР», освітній процес у якому спрямований на реалізацію Типової освітньої програми для старшої школи [74].

Для здобувачів повної загальної середньої освіти у Програмі з історії України (від 1945 р. до сьогодення) у розділі 2 «Україна в умовах десталінізації» зазначено про міжпредметні зв'язки даної тематики, зокрема з українською літературою, а також вивчення тем, які пов'язані з науковою роботою: ХХ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС); «шістдесятництво», Київський клуб творчої молоді «Сучасник»; спроби опозиційної діяльності: підпільні групи та організації, зародження дисидентського руху [59].

У предметі «Історія: Україна і світ» програма здебільшого переплітаються з програмою «Історія України», однак у темі: «Опозиційний рух: «шістдесятники» і дисиденти» дещо додається до вимог від здобувачів освіти: знати – ознаки української політичної нації в УРСР; розуміти – поняття «підпільна група/організація», УРСР як квазідержаву, у якій продовжувала формуватися українська політична нація та значення діяльності українських «шістдесятників» і дисидентів для творення української політичної нації; уміти – порівнювати творчість, інтелектуальні й світоглядні орієнтири «шістдесятників» і представників «соціалістичного реалізму» [40; 42, 130]. Окрім навчального предмету «Українська література» міжпредметні зв'язки спостерігаються з «Громадянською освітою», зокрема у розділі «Особистість та її ідентичність» з темою: «Я – людина. Самоідентифікація». Згідно змісту наведеної теми здобувач освіти усвідомлює себе людиною, а людину –

унікальною живою істотою на Землі, частиною людства; пишається своєю ідентичністю, поважає ідентичність інших [38], [39].

3.1. План-проспект уроку.

Вивчення дисидентського руху у шкільній програмі повинно нести не лише історичну, але і літературну та морально-етичну основу. Діти повинні осмислити сутність національного руху в 60–80-х роках ХХ століття, досягнути боротьбу за права людини, громадянську відповідальність та цінність демократії.

Шкільна програма з історії України для 11 класу закладів загальної середньої освіти включає в себе проблему зародження, форми та методи діяльності, організаційного становлення та інші аспекти українського національного руху. Українське інакомислення зображується в контексті теми: «Україна в умовах десталінізації», зокрема діяльність шістдесятників та дисидентський рух у межах теми: «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних республік» [38-40].

Ознайомлення та більш детальне вивчення дисидентського руху дає можливість забезпечити досягнення мети шкільної історичної освіти, яка міститься у міністерській програмі і звучить наступним чином: «формування вільної особистості, яка визнає національні та загальнолюдські цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності; виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття приналежності до власної держави та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві».

Завдяки вивченню біографій відомих дисидентів, учитель дає можливість сформувати почуття патріотизму, повагу до чужої думки, національну самобутню і духовну основу української державності. А тоталітарний режим,

якому протистояли дисиденти, допомагає дітям розвивати критичне мислення та виробляти окремі механізми протидії.

Сучасні книги з історії України містять кілька тем, в межах яких розглядається дисидентський рух. Крім класичної форми викладу матеріалу, термінів, переліку дат, автори залучають достатньо велику кількість джерел, зокрема твори українських шістдесятників. Цікаво, що на уроках історії, учні матимуть змогу осмислити роль дисидентів, не лише читаючи, але і бачачи. Так як багато матеріалів є ілюстрованими фотографіями, картинами, фресками, вітражами, що є творчим переосмисленням радянської дійсності.

Стосовно джерел писемного походження, вагому роль відіграють щоденники, листи та спогади учасників руху. Чим вони цікаві? Перш за все тим, що вони розкривають перед дітьми, не лише історіографічний опис подій минулого століття, але і саму інтелектуальну еліту українського народу, що були справжніми героями свого часу. До таких джерел в шкільну програму слід віднести спогади Івана Дзюби чи Левка Лук'яненка [27; 50-55].

Велику роль у розвитку критичного мислення та навичок роботи з джерелами відіграють практичні заняття. Міністерська програма рекомендує проводити різноманітні теми для більш глибокого аналізу діяльності дисидентів в Україні. Це можуть бути такі теми, як: «Феномен українського шістдесятництва», «Роль та значення дисидентського руху в умовах зростання національної самосвідомості української інтелігенції», «Форми та масштаби самвидаву України». До цього доцільно розширювати кількість візуальних джерел та творів митців [40].

Як правило, інтерактивні уроки дають більше можливостей для когнітивного сприйняття історичної інформації учнями. Тому проведення дебатів для учнів 11 класів буде виправданим рішенням, аби закріпити вивчений матеріал. Темами для дебатів можуть бути наступні: «Чи виправдана боротьба із режимом шляхом протестів?», або «Чи зумів самвидав стати

широкою альтернативою офіційним джерелам інформації?». Учні можуть розділятися на групи та ділитися інформацією стосовно позицій радянської влади і дисиденти. Також можна розіграти рольові історичні ігри задля відтворення судових процесів над дисидентами.

Учні можуть розігрувати сцени суду, де один бік представляє радянських прокурорів, а інший – захист дисидентів. Для того, аби тема набула більш поширених та актуальних форм, можна організувати спеціальні проєкти, зокрема: «Моя країна без цензури» та створити відповідні плакати чи статті про значення свободи слова. Якщо географія місцевості школи дозволяє відвідати певний заклад, присвячений дисидентам, це також варто зробити. Або якщо в місцевості проживає дисидент чи його близький родич, цікаво було б запросити його до навчального закладу та провести бесіду, присвячену дисидентам місцевості [72].

На сьогодні український кінематограф розвивається в напрямку документального кіно. Зовсім не давно було випущено фільм «Василь Стус. Заборонений» або серія історичних документальних роликів «Українська Гельсінська група». Більш інноваційним рішенням для дослідження дисидентів буде ознайомлення із онлайн-картами їхніх таборів та місць протестів.

Викладання дисидентського руху дає можливість для організації різних форм позакласної роботи. До неї можуть входити написання есе, підготовка та презентація проєктів. Теми дисидентського руху досить зручно поєднувати із урокам правознавства чи української літератури.

Для того, аби діти могли вияснити сутнісний вклад дисидентів у літературу та історію держави, варто давати їм змогу для підготування невеликих творів схожої тематики. Це може бути як дотична, так і безпосередня тема дисидентського руху. Наприклад, «Права людини в СРСР: чи існував розрив між деклараціями та реальністю?», або «Вплив десталінізації на формування суспільно-політичних та національних настроїв населення

України». В цьому сенсі, програма досить гнучка, вчитель може самостійно підбирати тематику практичних занять та формувати відповідні навчальні проекти [81].

Під час занять вчителів важливо проводити паралелі дисидентського руху із сучасністю. Зокрема, йому варто задавати запитання, на кшталт: «Чи вплинули дисиденти на незалежність України?», або ж «Чи існують сучасні форми дисидентства, якщо так, то в яких країнах світу вони можуть бути представлені. Також потрібно звертати увагу учнів до того, чи є певні спільності між формуваннями дисидентських рухів та тоталітарними устроями в світі, чи немає? За допомогою запитань, учень вдасться до більш широкого аналізу теми, а не пасивного повторення сказаного вчителем. Такі умови дають можливість самостійно осмислювати сутнісні ознаки проблеми дисидентського руху в Україні.

Отже, сучасна шкільна програма України дає можливість вивчення дисидентського руху як на теоретичних так і на практичних заняттях. Проблема розвитку опозиційного руху розглядається в контексті післявоєнних змін в УРСР. Ознайомлення із дисидентами та шістдесятниками розкриває новаторські ідеї та погляди української інтелігенції на радянську дійсність і інакомислення. Тому при вивченні дисидентства учні, не лише знайомляться із подіями чи біографіям відомих особистостей минулого, але і осмислюють витoki цих явищ, а також досліджують духовні цінності представників національного руху [43]. Навчальні підручники побудовані відповідно до програми та мають добре продуману структуру, підібраний фактологічний матеріал та джерельну базу [74].

ПЛАН-КОНСПЕКТ НЕСТАНДАРТНОГО УРОКУ

Тема: ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: «ШІСТДЕСЯТНИКИ» – ВИКЛИК СИСТЕМІ

Формат уроку: Урок-квест. (Ігрове моделювання). «Операція «Самвидав»»

Клас: 11

Тривалість: 90 хв. (спарений урок)

I. Мета та завдання уроку

Категорія	Мета / Завдання
Навчальна	Сформувати цілісне розуміння сутності, ідейних засад, форм та методів боротьби дисидентського руху 1960-х – 1980-х рр. в Україні.
Розвивальна	Розвивати критичне мислення, навички аналізу історичних документів («Самвидаву»), роботи в команді та публічного захисту власної позиції.
Виховна	Сприяти вихованню поваги до борців за незалежність та усвідомленню цінності свободи слова і прав людини.
Очікувані результати	Учні зможуть: пояснювати ключові поняття; називати повні імена провідних діячів; визначати основні течії руху (національно-культурницька, правозахисна).

II. Обладнання та організація

Обладнання: Карти-завдання у вигляді «Конвертів Самвидаву», проєктор, фрагменти *Самвидаву*, портрети дисидентів з повними іменами, свічки, реквізит для ребусів.

Організація: поділ класу на 3 команди-«розвідгрупи»:

- «Національно-культурники»,
- «Правозахисники»,

- «Церковники/Підпільники».

III. ХІД УРОКУ-КВЕСТУ «ОПЕРАЦІЯ САМВИДАВ»

Етап 1. Вступ та актуалізація (15 хв.)

1. Організаційний момент (5 хв.):

Приєм «Свічка пам'яті» – створення атмосфери таємності й поваги.

Оголошення легенди уроку: учні — група істориків, які розкодовують архіви.

2. Актуалізація опорних знань (10 хв.):

3. Приєм «Асоціативний куш» до слова

«Відлига» (*Десталінізація, Хрущов, послаблення цензури*).

Висновок: «Відлига» створила ґрунт для дисидентства.

Етап 2. Квест – Розкодування (50 хв.)

1. Блок «Хронологічний код» (10 хв.)

- Завдання: Відновити логічний ланцюжок ключових подій, з'єднавши дату та подію

1959 р.: Сформувався Український робітничо-селянський союз, що став одним із перших проявів дисидентства.

1965 р.: Перша хвиля арештів дисидентів та презентація фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» (Київ).

1965 р.: Вихід праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1972 р.: Друга, більш масова хвиля арештів дисидентів.

1976 р.: Створення Української Гельсінської групи, яка стала однією з ключових організацій правозахисного руху.

2. Блок «Код Дисидента» (Вікторина та Ребус) (12 хв.)

Блок «Код Дисидента» – Вікторина та Ребуси

Інструкція: Оберіть правильну відповідь на кожне питання.

Після вікторини розгадайте ребуси. В кінці – правильні відповіді.

Частина 1. Вікторина (12 питань)

1. Хто був автором праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

А) Василь Стус

Б) Іван Дзюба

В) Левко Лук'яненко

Г) Євген Сверстюк

2. Яка організація була ключовою у дисидентському русі України 1960–1970-х рр.?

А) Рух

Б) Українська Гельсінська група

В) ОУН

Г) «Просвіта»

3. Що найчастіше загрожувало дисидентам у СРСР?

А) Премія

Б) Політичне вигнання

В) Арешт і табори

Г) Публічне визнання

4. Який із цих діячів не належав до дисидентського руху?

А) Василь Стус

Б) Іван Дзюба

В) Микола Хвильовий

Г) Левко Лук'яненко

5. Що означає термін «самвидав»?

А) Друковані матеріали, видані під контролем держави

Б) Незалежне нелегальне видання забороненої літератури

В) Закордонна газета

Г) Радянська газета

6. Хто був головним ініціатором створення Української Гельсінської групи?

А) Левко Лук'яненко

Б) Іван Дзюба

В) Василь Стус

Г) Олесь Бабій

7. У якому році була створена Українська Гельсінська група?

А) 1965

Б) 1976

В) 1978

Г) 1982

8. Що було основним джерелом інформації про порушення прав людини для дисидентів?

А) Радянська преса

Б) Інформаційні бюлетені, листи, самвидав

В) Офіційні радіопередачі

Г) Кінофільми

9. Який із способів боротьби був характерний для дисидентів?

А) Озброєні виступи

Б) Літературна і правозахисна діяльність

В) Пряме голосування

Г) Масові мітинги

10. Який письменник-поет став символом українського національного спротиву у 1970-х роках?

А) Микола Хвильовий

Б) Василь Стус

В) Тарас Шевченко

Г) Павло Тичина

11. Що означає термін «покаяння» у контексті дисидентського руху?

А) Визнання своїх помилок перед державою під тиском

Б) Релігійний обряд

В) Перехід у владу СРСР

Г) Публічне святкування

12. Який документ став основою для правозахисної діяльності дисидентів у світі?

А) Декларація прав людини

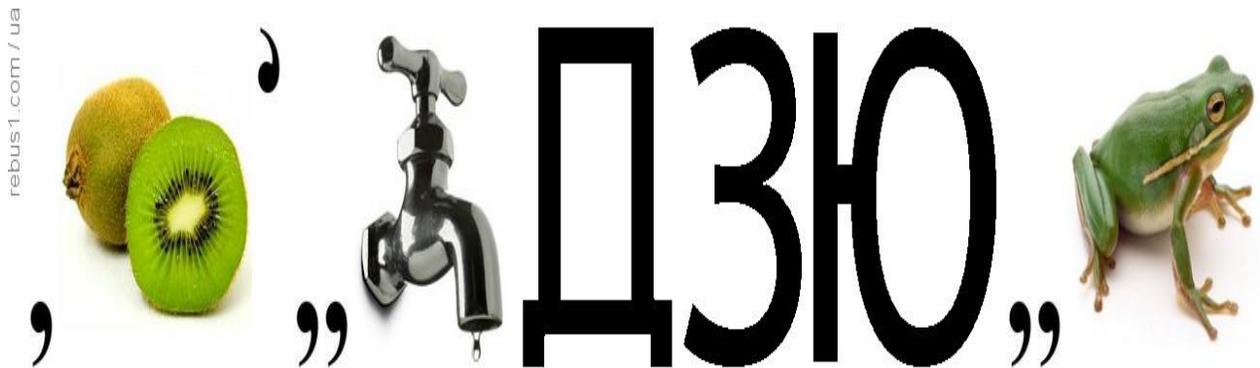
Б) Гельсінський акт

В) Конституція СРСР

Г) Маніфест комуністичної партії

Частина 2. Ребуси (4 завдання)

1.

Підказка: Ім'я українського дисидента і правозахисника.

2.

Підказка: Міжнародний документ, який підтримував дисидентів у СРСР.

rebus1.com/ua

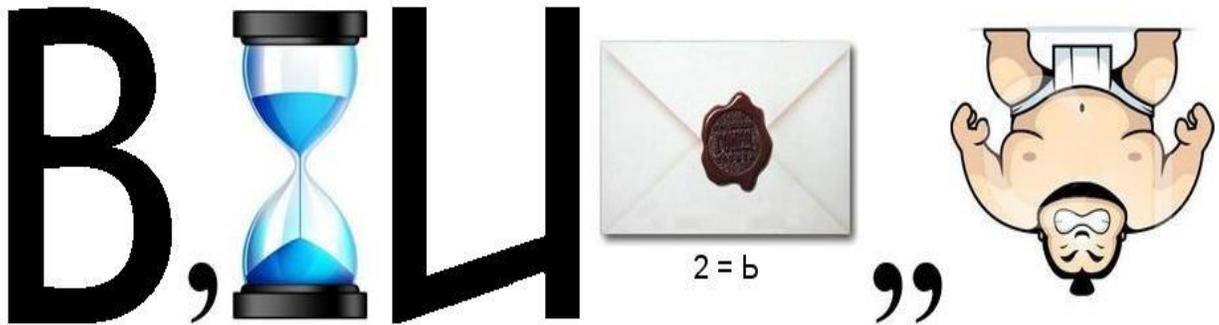

3.

Підказка: Який орган офіційно переслідував дисидентів.

4.

rebus1.com/ua

Підказка: Автор і символ протестної поезії у 1970-х роках.

Відповіді

Вікторина:

1–Б,

2–Б,

3–В,

4–В,

5–Б,

6–А,

7–Б,

8–Б,

9–Б,

10–Б,

11–А,

12–Б

Ребуси:

1. Іван Дзюба

2. Гельсінський акт

3. КДБ

4. Василь Стус

Результат: успішна розгадка слугує перепусткою до наступного блоку.

3. Блок «Кодовані імена» (15 хв.)

Завдання: ідентифікація та внесок. Команди отримують картки з цитатами/фактами.

Завдання: «Обличчя епохи»

Діяльність: ідентифікувати особу за повним іменем і визначити її внесок у розвиток українського дисидентського руху та правозахисної діяльності.

Правила: 1. Прочитай опис діяльності або досягнення особи.

2. Вибери правильну постать із запропонованого списку.

3. Запиши коротко її внесок у відповідне поле.

Ключові постаті:

- Василь Стус

- Іван Дзюба

- В'ячеслав Максимович Чорновіл

- Алла Горська

- Петро Григоренко

- Левко Григорович Лук'яненко

Завдання 1:

Опис:

Поет, правозахисник, учасник українського дисидентського руху 1960–1970-х років, відомий протестною поезією та стійкістю перед репресіями, загинув у таборах радянського режиму.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Завдання 2:

Опис:

Автор роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?», критик радянської національної політики, правозахисник. Його праця стала символом боротьби за права людини в Україні.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Завдання 3:

Опис:

Політик і правозахисник, голова Народного Руху України, активний учасник протестних рухів, один із символів українського національного спротиву.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Завдання 4:

Опис:

Художниця, активна учасниця українського дисидентського руху, боролася за культурну та національну самобутність, жертва політичного насильства.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Завдання 5:

Опис:

Генерал, дисидент, учасник правозахисного руху, захисник прав військових,

виступав проти політичних репресій у армії та суспільстві.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Завдання 6:

Опис:

Правник, учасник українського дисидентського руху, один із ініціаторів створення Української Гельсінської групи, борець за відновлення прав людини та національну самостійність.

Відповідь (повне ім'я): _____

Внесок: _____

Відповіді:

1. Василь Стус – поет, символ протесту проти радянського режиму, загинув у таборах.

2. Іван Дзюба – автор «Інтернаціоналізм чи русифікація?», правозахисник, критик національної політики СРСР.

3. В'ячеслав Максимович Чорновіл – політик, голова Руху, символ національного спротиву.

4. Алла Горська – художниця, культурна діячка, жертва політичного насильства.

5. Петро Григоренко – генерал, захисник прав військових, правозахисник.

6. Левко Григорович Лук'яненко – правник, ініціатор Української Гельсінської групи, борець за права людини.

4. Блок «Розшифровка Самвидаву» (13 хв.)

Завдання: Аналіз першоджерел. Кожна команда отримує фрагмент тексту *Самвидаву* (уривок із «Лихо з розуму»).

№ 1. В'ячеслав Чорновіл «Лихо з розуму»:

«Терор вівся і ведеться не лише для збереження системи, а й для збереження протиприродного явища, яким є Московська імперія.

До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світу гудуть фанфари «творчих перемог соціалізму», підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове велике ошуканство. СРСР залишається тюрмою народів. Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю політичних органів, які намагаються здушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власна думка. Концтабори поповнюються знову тисячами й тисячами в'язнів».

Діяльність: визначити проблему та форму боротьби.

Міні-диспут: Обговорення ефективності різних форм опору в умовах СРСР.

Етап 3. Узагальнення та систематизація (15 хв.)

1. Прийом «Рольова гра/Захист позиції» – «ГРА VS СИСТЕМА» (10 хв.)

Постановка проблеми: Чи можна вважати рух дисидентів програлим?

Діяльність:

Команди захищають одну з тез, аргументуючи її історичними фактами:

«Дисиденти програли» (акцент на репресіях та ув'язненнях).

«Дисиденти виграли» (акцент на збереженні національної ідеї).

«Це був лише початок» (акцент на формуванні основи для незалежності 1991 р.).

2. Систематизація (Прийом «Стіна слів») (5 хв.)

- Узагальнення ключових термінів.
- Учительський висновок: Дисидентський рух – це моральна перемога інтелектуалів, яка доводить силу свободи думки і незламність українського духу.

Етап 4. Підсумковий та домашнє завдання (10 хв.)

1. Рефлексія (Прийом «Недописаний лист») (5 хв.):

Учні анонімно дописують речення: «Сьогодні на уроці я усвідомив(ла), що... Найбільше мене вразила/вразив постать...»

2. Домашнє завдання (5 хв.):

Базове: опрацювати параграф.

Творче (на вибір): «Журналістське розслідування» про долю одного з дисидентів АБО «Літературний протест» (есе чи вірш у стилі «шістдесятників»).

3.2. Інтерактивні методи навчання.

Вивчення дисидентського руху в Україні є важливим елементом формування у старшокласників історичної пам'яті, громадянської свідомості та критичного мислення.

Дисидентський рух став однією з ключових форм спротиву радянському тоталітарному режиму, його вивчення дозволяє учням зрозуміти значення свободи слова, права людини та активної громадянської позиції. У контексті навчання історії в 11 класі важливо не лише ознайомити учнів із фактами та подіями, а й забезпечити їхню активну участь через інтерактивні методи навчання.

Метою даного підрозділу є методичне обґрунтування інтерактивних підходів до вивчення дисидентського руху в Україні у закладах загальної середньої освіти, формування навичок критичного мислення та громадянської активності у старшокласників.

Завдання включають:

- Ознайомлення учнів із історією дисидентського руху, ключовими подіями та постатями.
- Розкриття культурологічного, правозахисного та громадянсько-патріотичного значення руху.
- Використання інтерактивних методів для розвитку навичок аналізу історичних джерел і формування власної позиції.

Напрями вивчення проблеми:

Історико-політичний напрям. Цей напрям передбачає ознайомлення учнів із передумовами виникнення дисидентського руху, його етапами та основними

подіями. Важливо розглянути політичну ситуацію в СРСР, репресивні заходи щодо активістів та міжнародний контекст правозахисної діяльності.

Методи роботи:

- Створення хронологічної інтерактивної карти «Карта спротиву», де учні позначають ключові події, дати та учасників.

- Робота з документами: уривки листів Василя Стуса, Івана Дзюби, матеріали Української Гельсінської групи.

- Інтерактивна лекція з елементами дискусії: короткий виклад історичних фактів та обговорення їхніх наслідків.

Культурологічно-духовний напрям. Цей напрям висвітлює дисидентський рух як явище духовного відродження, збереження мови, культури та національної ідентичності.

Методи роботи:

- Проєкт «Голос свободи»: створення учнями мультимедійних презентацій про митців-дисидентів (В. Стус, І. Світличний, В. Марченко, Н. Світлична).

- Літературна майстерня: аналіз поезії та прози дисидентів з обговоренням символіки та мотивів.

- Віртуальні екскурсії до музеїв шістдесятництва та створення коротких відеопереказів.

Правозахисний напрям. Мета — ознайомити учнів із діяльністю українських правозахисників, їхнім внеском у розвиток прав людини.

Методи роботи:

- Інтерактивна гра «Права людини — твої права», де учні аналізують життєві ситуації та визначають порушені права.

- Моделювання діяльності Української Гельсінської групи: складання звернень до міжнародних організацій.

- Дебати на тему «Свобода слова: межі та відповідальність».

Громадянсько-патріотичний напрям. Цей напрям спрямований на формування громадянської позиції та патріотизму.

Методи роботи:

- Історична реконструкція «Суд над совістю»: інсценізація судового процесу над дисидентами.
- Коло ідей «Як я розумію свободу?» — формулювання власних уявлень про свободу та гідність.
- Урок-пам'ять «Нескорені» — створення відео або стіннівки про українських правозахисників.

Регіонально-краєзнавчий напрям. Мета — показати участь вихідців із рідного краю у дисидентському русі.

Методи роботи:

- Пошуковий мініпроект «Дисиденти мого краю»: збір інформації про місцевих активістів.
- Інтерактивна карта «Місця пам'яті»: позначення меморіальних дощок та музеїв.
- Презентація результатів дослідження на шкільних заходах.

Інтерактивні методи навчання.

Методи:

- Дискусія / дебати: розвиток критичного мислення; приклад: «Чи виправданий опір радянській владі?».
- Метод проєктів: дослідження історичної проблеми; приклад: «Дисидентство як форма боротьби за гідність».
- Інтерактивна лекція: поєднання викладу вчителя та участі учнів; приклад: опитування, хмарка слів.
- Рольова гра / реконструкція: відтворення історичних подій; приклад: «Суд над Стусом».

- Мозковий штурм: генерування ідей; приклад: «Мотиви українських дисидентів».
- Аналіз джерел: робота з документами; приклад: «Листи з таборів».
- Кейс-метод: розв'язання морально-правових дилем; приклад: «Підписати лист протесту чи мовчати?».
- Онлайн-технології: інтерактивні карти, вікторини; приклад: Kahoot, Padlet, Genially.

Приклади застосування у 11 класі:

- Аналіз поезії та листів дисидентів на уроках історії та літератури.
- Створення презентацій та відеопроєктів про відомих правозахисників.
- Рольові ігри та інсценізації історичних подій.
- Використання інтерактивних карт для відстеження подій дисидентського руху.

Ефективне викладання теми «Дисидентський рух в Україні» вимагає чіткого методичного планування, що ґрунтується на принципах компетентнісного підходу, визначеного Новою українською школою (НУШ). Мета полягає не лише у засвоєнні фактів, але й у формуванні в учнів здатності до критичного мислення, історичної емпатії та громадянської позиції.

Відбір змісту та дидактичні принципи.

- Відбір змісту для вивчення дисидентського руху має базуватися на наступних принципах:
 1. Принцип історизму: подання руху не як ізольованого явища, а як логічної реакції на тоталітарну політику СРСР та продовження національно-визвольних змагань.
 2. Принцип науковості та об'єктивності: використання перевірених джерел, уникаючи міфологізації чи надмірної політизації.
 3. Принцип ціннісного підходу: акцент на проблемі морального вибору та громадянської мужності дисидентів (В. Стус, В. Чорновіл), що є ключовим для виховання.

Змістове наповнення має обов'язково включати: генезу (шістдесятництво), ключові течії (правозахисний, релігійний), методи боротьби (Самвидав, УГГ) та репресивну політику режиму (табори, каральна психіатрія).

Робота з понятійним апаратом.

Складність теми вимагає ґрунтовної роботи з термінологією. На початку вивчення необхідно чітко засвоїти такі поняття: дисидентство, шістдесятники, Самвидав, легалізм, УГГ (Українська Гельсінська Група), каральна психіатрія.

Для ефективного засвоєння понять доцільно використовувати:

- словникову роботу: створення тематичного словника або «Концептуальної карти», що візуалізує зв'язки між термінами.
- метод етимології: роз'яснення походження термінів (*дисидент* від лат. *dissidens* – незгодний).

Методичні розробки з використанням інтерактивних методів навчання на тему «Дисидентський рух в Україні: вивчення проблеми у ЗЗСО», які включають кейс-стаді, метод «Ажурна пилка» та моделювання дискусій. Матеріал підходить для уроку історії, громадянської освіти або інтегрованого заняття у 9–11 класах.

1. Метод кейс-стаді (Case Study)

Суть методу. Кейс-стаді — це аналіз реальної або змодельованої ситуації (кейс), яка містить проблему, конфлікт або моральну дилему. Учні працюють з документами, джерелами, цитатами та повинні прийняти рішення, аргументувати його або пояснити позицію сторін.

Освітні цілі: навчання критичному мисленню; розвиток уміння аргументувати; вміння аналізувати історичні документи; формування власної позиції на основі фактів.

Переваги:

- висока мотивація учнів;

- поєднання історії з етикою, психологією, правами людини;
- можливість побачити реальні життєві ситуації за фактами;
- формує емоційний зв'язок з темою.

Як використовується на темі «Дисидентський рух»:

Учні досліджують життя дисидентів, судові процеси, листи з таборів, самвидав, моральні вибори (Стус, Дзюба, Горська, Тихий).

Кейс допомагає зрозуміти людський вимір опору системі.

1. КЕЙС-СТАДІ (Case Study)

Тема кейсу: «Справа Івана Дзюби та моральний вибір українських інтелектуалів у 1960–1970-х рр.»

Навчальна мета:

- формувати вміння аналізувати історичні документи;
- розвивати навички морально-етичної оцінки подій;
- порівнювати позиції різних учасників дисидентського руху.

Короткий опис ситуації (кейс):

У 1972 році український публіцист і літературознавець Іван Дзюба, автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», опинився під тиском радянської влади. Після арешту він був змушений написати «покаянного листа». Частина дисидентів засудила його за це, інші – визнали, що він рятував життя.

Матеріали до роботи:

- Уривки з «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- Витяги з протоколів допитів.
- Спогади дружини Марти Дзюби.
- Фрагменти листів Василя Стуса та Івана Світличного.
- Завдання для учнів:

Проаналізуйте документ (учні у групах отримують різні уривки).

Визначте позиції:

- влада;
- Дзюба;
- інші дисиденти;
- родина;
- українське суспільство.

Оберіть відповідь на ключове питання кейсу: «Чи можна засуджувати людину за компроміс із тоталітарною владою?»

Представте результати у форматі:

короткої доповіді;

постера;

монологу від імені учасника подій;

міні-есе «Що б я зробив на місці Дзюби?».

2. МЕТОД «АЖУРНА ПИЛКА» (Jigsaw)

Тема: «Напрями дисидентського руху: правозахисний, національно-культурний, релігійний»

Структура «ажурної пилки»:

Етап 1. Формування «домашніх груп»

Учні об'єднуються у 3 групи:

Група А: правозахисники (Гельсінська група, О. Тихий, В. Марченко);

Група Б: культурні та літературні дисиденти (В. Стус, І. Світличний, Алла Горська);

Група В: релігійні дисиденти (Йосип Тереля, Василь Романюк, підпільна УГКЦ).

Кожна «домашня група» отримує: стислий інформаційний блок; уривки з документів (листи, вироки суду, свідчення); 5 запитань для аналізу.

Етап 2. Формування «експертних груп»

Учні переходять в інші групи, де змішуються по одному представнику з А, Б, В.

Завдання експертів: узагальнити свій напрям; пояснити його іншим; скласти спільну таблицю:

Напрямок	
Лідери	
Форми діяльності	
Покарання від влади	
Історичне значення	

Етап 3. Повернення в «домашні групи»

Учні обмінюються знаннями і складають підсумковий конспект-тезу (1 сторінка).

Етап 4. Презентація

Кожна група презентує свій блок у форматі:

«5 фактів + 1 міф про наш рух»; або «Історичний портрет дисидента у 90 сек».

3. МОДЕЛЮВАННЯ ДИСКУСІЇ (МЕТОД СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ)

Тема: «Чи був дисидентський рух ефективним у боротьбі проти тоталітаризму?»

Ролі учасників дискусії:

- Правозахисник УГГ (Українська Гельсінська група)
- Комуністичний ідеолог 1970-х
- Суддя радянського суду
- Митець-шістдесятник
- Представник діаспори
- Сучасний історик

Позиції, які потрібно відстояти:

- дисиденти прискорили падіння СРСР;
- дисидентство діяло повільно та було надто елітарним;
- міжнародний резонанс був ключовим чинником;
- влада мала право «боротися з антидержавними проявами»;

- моральна перемога важливіша за політичний ефект.

Структура заняття:

Підготовка 5 хв — учні отримують ролі та аргументи.

Раунд 1: «Аргументована промова» — кожен представляє позицію.

Раунд 2: «Перехресні запитання» — групи ставлять одна одній по 2 запитання.

Раунд 3: «Міні-дебати»

Тема: «Дисиденти перемогли чи програли?»

Раунд 4: Рефлексія

Що здивувало?

Які аргументи звучали найпереконливіше?

Який образ дисидента сформувався?

4. ПІДСУМКОВА АКТИВНІСТЬ ДЛЯ УРОКУ

Створення «карти дисидентства» України:

- Учні наносять на карту:
- міста арештів;
- місця таборів (Перм, Мордовія);
- діаспорні центри підтримки;
- ключові події (створення УГГ, арешти 1972 р.).

Якщо хочете, я можу:

- ✦ додати роздатковий матеріал,
- ✦ підготувати тексти документів Самвидаву,
- ✦ зробити варіант у форматі Word,
- ✦ розробити критерії оцінювання для цих методів.

✦ I. РОЗДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ КЕЙС-СТАДІ

Кейс: «Моральний вибір Івана Дзюби»

Документ 1. Уривок із «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965)

«Коли зневажається мова народу, — це удар у корінь його духовності. Народ не

може повноцінно розвиватися, якщо його культурна самобутність пригнічується адміністративними засобами».

Документ 2. Протокол допиту, 1972 р. (фрагмент)

«Підсудний визнає, що поширення праці спрямоване на послаблення дружби народів і суперечить політиці КПРС».

Документ 3. Спогади Марти Дзюби (фрагмент)

«Коли Іван підписував лист, він не думав про себе. Він хотів захистити близьких. Він знав, що система зламає будь-кого — і робив вибір між життям і смертю».

Документ 4. Лист Василя Стуса до Дзюби (умовний фрагмент).

«Жоден з нас не знає, як повівся б на твоєму місці. Але знаємо одне: совість людська — то не пряма лінія, а шлях, повний ран та каміння».

Завдання до кейсу (для друку):

Визначте, як кожен документ відображає дилему героя.

Оцініть мотиви Івана Дзюби: страх, відповідальність, компроміс, стратегія?

Визначте позицію кожного з учасників:

- влада;
- інтелігенція;
- родина;
- дисиденти;
- українське суспільство.

До яких наслідків привів цей компроміс?

Напишіть коротке есе (5–7 речень): «Чи має людина право на слабкість у боротьбі з тоталітаризмом?»

✦ П. «Ажурна пилка»: набір матеріалів.

Група А: Правозахисники (Українська Гельсінська група)

Основні діячі: Микола Руденко, Олекса Тихий, Левко Лук'яненко, Мирослав

Маринович.

Форми діяльності: правозахисні меморандуми, інформування Заходу, моніторинг порушень прав людей.

Документ-урибок (роздатковий матеріал):

«Ми не закликаємо до повалення влади, ми закликаємо до виконання Гельсінських угод, підписаних самим СРСР».

Група Б: Культурно-мистецьке дисидентство (шістдесятники).

Діячі: Василь Стус, Алла Горська, Іван Світличний, Микола Вінграновський.

Форми діяльності: література, поезія, самвидав, неформальні клуби творчої молоді.

Документ - урибок:

«Для нас слово — це не література. Це останній простір свободи».

Група В: Релігійне дисидентство

Діячі: Йосип Тереля, Василь Романюк, підпільна УГКЦ.

Форми діяльності: підпільні богослужіння, релігійна освіта, листи протесту.

Документ-урибок:

«Ми не політики. Ми хочемо лише молитися нашою мовою і відкрито сповідувати віру».

Спільна таблиця (ксерокопія/ роздатковий матеріал):

Напрямок	Діячі	Форми боротьби
Реакція влади		
Значення		
Правозахисники		
Культурні дисиденти		
Релігійні дисиденти		

✦ ІІІ. МОДЕЛЮВАННЯ ДИСКУСІЇ: сценарій

Тема дискусії: «Чи був дисидентський рух ефективним у боротьбі з радянською

владою?»

Ролі для учнів (роздаткові картки):

1. Правозахисник УГГ

Аргументи: міжнародний резонанс, документи в ООН, переслідування — доказ правоти руху.

2. Комуністичний ідеолог

Аргументи: «антирадянська пропаганда», загроза стабільності, вплив Заходу.

3. Суддя радянського суду

Аргументи: «захист держави», законність вироків, політична необхідність.

4. Шістдесятник (поет/художник)

Аргументи: культура як опір, моральна перемога, свідомість народу.

5. Представник діаспори

Аргументи: міжнародна підтримка, інтервенції Amnesty International.

6. Сучасний історик

Аргументи: внесок у крах СРСР; формування національної свідомості.

Схема дискусії:

1. Вступ (2 хв) – вчитель окреслює правила.

2. Раунд 1 (5 хв): позиційні виступи.

3. Раунд 2 (10 хв): перехресні запитання.

4. Раунд 3 (7 хв): відкрита дискусія.

5. Раунд 4 (5 хв): рефлексія.

✦ IV. УРИВКИ САМВИДАВУ (додаткові)

Можна використовувати у всіх методах.

1. Василь Стус, лист до батьків (1979):

«Я не можу мовчати, бо мовчання — це теж співучасть. Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах».

2. Олекса Тихий, «Право жити» (фрагмент):

«Правду не можна ув'язнити. Ув'язнити можна лише людину, але не її переконання».

3. Документ УГГ,

Меморандум №1:

«Ми вимагаємо дотримання прав, які СРСР урочисто підтвердив у Гельсінках».

✦ V. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

1. Для кейс-стаді

Критерії	Бали
Аналіз документів	0–4
Вміння визначити позиції сторін	0–4
Аргументація власної думки	0–4
Творче виконання (есе/постер)	0–2

2. «Ажурна пилка».

Критерій	Бали
Робота у домашній групі	0–3.
Якість представлення інформації в експертній групі	0–4.
Підсумковий конспект	0–3.

3. Дискусія-ролеве моделювання

Критерій	Бали
Володіння фактами	0–4
Аргументація позиції	0–4
Участь у дискусії	0–2

✦ VI. ГОТОВІ ІНСТРУКЦІЇ ДЛЯ УЧНІВ (ДЛЯ ДРУКУ)

Інструкція до кейсу

1. Прочитайте документи.
2. Обговоріть у групі.

3. Заповніть аналітичну таблицю.
4. Підготуйте коротку презентацію своєї позиції.
5. Інструкція до «Ажурної пилки»
6. У домашній групі вивчіть свій напрям.
7. Передайте інформацію в експертній групі.
8. Разом заповніть таблицю.
9. Поверніться і створіть спільний конспект.
10. Інструкція до дискусії
11. Ознайомтесь із роллю.
12. Підготуйте 3 аргументи.
13. Сформууйте питання до опонента.
14. Участь у дискусії — головна частина оцінювання.

2. Метод «Ажурна пилка» (Jigsaw)

Суть методу

Учні спочатку вивчають матеріал у «домашніх групах», а потім переходять у «експертні групи», де навчають одне одного. Кожен учень стає носієм унікальної інформації, без якої група не може досягнути результату.

Етапи:

- Домашні групи — вивчають один аспект теми.
- Експертні групи — учні з різних груп обмінюються знаннями.
- Повернення в домашню групу — створення спільного результату.
- Презентація — підсумок роботи.

Переваги: розвиток комунікативних навичок; кожен учень стає активним; матеріал опрацьовується глибше через взаємонавчання; добре працює для великих тем.

Як працює в темі «Дисидентський рух»

Розподіл за напрямами: правозахисники (УГГ), культурні шістдесятники,

релігійні дисиденти.

Кожна група опрацьовує свій пласт інформації, потім доповнює інших.

3. Метод моделювання дискусій (рольові дебати)

Суть методу

Учні отримують ролі (суддя, дисидент, представник влади, діяч діаспори, історик). Вони мають представити позицію свого персонажа у дискусії.

Освітні цілі: розвиток уміння відстоювати позицію; навички міжособистісної комунікації; уміння бачити проблему з різних точок зору; формування культури дискусії.

Переваги: переборення пасивності; можливість прожити історичний досвід «зсередини»; формування толерантності до іншої думки.

Як працює в темі «Дисидентський рух»

Учні моделюють дискусію:

- Чи був дисидентський рух ефективним?
- Чи можна засудити компроміс?
- Чому влада боялася культури більше, ніж політики?

Кожна роль має «свої» аргументи та джерела.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження було присвячене комплексному аналізу дисидентського руху в Україні 1960–1980-х років та розробці, обґрунтуванню й апробації методики його викладання у закладах загальної середньої освіти.

Історіографічний та джерельний аналіз засвідчив, що історія дисидентства ґрунтовно досліджена у працях Г. Касьянова, А. Русначенка та Р. Мокрика, з чітким виділенням трьох етапів розвитку. Встановлено, що джерельна база (зокрема, Самвидав та документи УГГ) є достатньою і високоприматною для безпосереднього використання в освітньому процесі як автентичний матеріал. Водночас, підтверджено брак комплексних методичних розробок, орієнтованих на використання нестандартних уроків у контексті НУШ, що стало основою для наукової новизни даної роботи.

Історичний аналіз генези та проявів іннакодумства дозволив систематизувати знання про еволюцію руху: від культурно-просвітницького шістдесятництва (В. Симоненко, І. Дзюба, КТМ), що стало каталізатором національної свідомості, до правозахисного руху (УГГ) та релігійного опору. Доведено, що перехід до принципів легалізму (вимога дотримання Гельсінських угод) був стратегічною перемогою, яка забезпечила міжнародну підтримку та вивела українське питання на світовий рівень. Таким чином, дисидентство є безперервним ідейним мостом до здобуття незалежності 1991 року.

Методична розробка та апробація підтвердила, що ефективно викладання теми можливе лише шляхом інтеграції традиційних методів (біографічний, робота з поняттями) з інноваційними та нестандартними формами. Обґрунтовано необхідність застосування інтерактивних технологій для формування критичного мислення та історичної емпатії.

Розроблено план-проспект уроку для 11-го класу, що пропонує готову модель викладання, засновану на методах кейс-стаді, «Ажурна пилка», моделювання дискусій та аналізі автентичних першоджерел.

Таким чином, суспільно-політичні й культурні умови, що склалися в 60–80-ті роки ХХ століття зіграли ключову роль у формуванні опозиційного дисидентського руху. Не дивлячись на тоталітарний устрій та репресивні методи, що активно використовувалися проти дисидентів, в середовищі української інтелігенції з'явилися ті борці, що не гребували здоров'ям та власним життям заради повернення свободи, гідності, національної та духовної самобутності українського народу.

Дисиденти, особливо їх перші представники, намагалися викрити існуючі проблеми, які назріли при умовах помірної лібералізації та десталінізації не бажали вирішувати власті. Підняли опір у вогонь антикомуністичні виступи у країнах соцтабору таких як Угорщина, Польща та Чехословаччина. А гнітюча русифікаторська політика краю та регулярні утиски і порушення прав людини створювали усі необхідні внутрішні передумови до боротьби. Правда й їхня сила меншають проти слабкої більшості.

Дисиденти зуміли за короткий термін розвинути власні засоби комунікації із властями та народом, а також обійти необхідні інструменти для поширення «неугодної» для офіціозу літератури. Розповсюдження не цензурованої інформації через самвидав було досить результативним. Книги, листи та брошури обходили тисячі рук перш ніж потрапляти у КДБ. Звісно, владі намагалися протидіяти розповсюдженню «заборонених» книг. Вони організовували репресії проти авторів брошур, «локалізували» альтернативні канали комунікації. Але усі спроби радянської влади були марними. Дисидентська література ширилася містами та селами України. Також самвидав став символом критичного мислення українського люду, а за кордоном українців були в ряді бестселерів, що зображали життя у СРСР без яскравих фарб. Завдяки нам, міжнародні комісії із прав людини, всесвітні організації охорони здоров'я та свобод рішуче засуджували таку політику радянської номенклатури стосовно свого населення.

На протигагу репресивним заходам властей, дисиденти продовжували виступати із позицій захисту прав та свобод українців. Вони були частиною правозахисників, релігійних діячів та навіть екологічних представників. Чи не кожна сфера життя радянського суспільства стала відкритою перед дисидентами, що намагалися вирішити нагальні проблеми. Та це менше турбувало владу. Останні бажали лише примітивного підпорядкування та беззастережного виконання вказівок, без будь-яких запитань. Тому усі, хто мислив інакше, хто критикував, автоматично записувався у «вороги народу».

Дисидентів ув'язнювали та відправляли в заслання у табори суворих режимів, відбирали громадянство та депортували із СРСР, насильно відправляли до психіатричних лікарень із видуманими діагнозами, переслідували членів сімей дисидентів.

У закладах загальної середньої освіти дисидентський рух розглядається в старших класах – в 11 класі. Тема «Дисидентський рух в Україні» вивчається в 11 класі межах розділів «Україна в 60–80-х роках ХХ ст.», «Опозиційні рухи та правозахисний рух в УРСР», освітній процес у якому спрямований на реалізацію Типової освітньої програми для старшої школи Занять, що передбачені для ознайомлення із дисидентським рухом є достатньо для того, аби не лише переповісти теоретичні відомості із курсу, але і глибше осмислити сутність дисидентського руху, його новаторські ідеї та погляди, що залишили слід у формуванні національної самобутності українського народу. Для того, аби учні краще засвоїли матеріал, доцільно проводити інтерактивні уроки, зокрема дебати чи диспути на теми дисидентського руху, готувати проекти та есе, використовувати історичні документи та брошури із самвидаву, запроваджувати очевидців національного руху та передивлятися документальні стрічки присвячені тій добі. А головне сприяти осмисленню серед здобувачів освіти тих якостей, що притаманні борцям за свободу, розвивати критичне мислення у можливості розпізнання тоталітарного диктату та реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер Н. Дегман С. Катування психіатрією: механізми і наслідки. *Зона*. 1994. № 8. С. 236–249.
2. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / упоряд. Людмила Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. 712 с.
3. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ: Таксон, 1996. 400 с.
4. Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістерум*. Зона. 1994. № 8. С. 236–249.
5. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 2001.
6. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум. Історичні студії*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2001. Вип. 7. С. 23–33.
7. Бажан О. Г. Шістдесятництво. Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ: Наукова думка, 2013. 688 с.
8. Бажан О.Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.
9. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: Свобода, 1992. 124 с.
10. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2003. 667 с.
11. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України; відп. за вип. С. Павловський. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. (Україна крізь віки: в 15 т.

- ; т. 13). С.301–302.
12. Баран В. Україна в добу Хрущова. Україна: Політична історія. XX – початок XXI століття / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; [редкол.: В. Смолій [та ін.] ; ред. рада: В. Литвин (голова) та ін.]. Київ : Парламент. вид-во, 2007. 1027 с. С. 875–898.
 13. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
 14. Бердник О. Маніфест Українського правозахисного руху. Український правозахисний рух. Документи і матеріали. Торонто, Балтимор, 1978. С. 31 – 47.
 15. Боровський В. Психіатричні репресії в СРСР. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n5Dlk7oUjf8> (дата звернення: 09.10.2025).
 16. Венцева Н. Дискусійні методи на уроках історії України. Харків : Основа, 2007. 127 с.
 17. В'ятрович В. Право на правду. Практичний poradник із доступу до архівів / В. М. В'ятрович, І. М. Кулик, В. В. Лошак, А. В. Шпак та ін.; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2012. 152 с.
 18. Відкритий лист Василя Стуса до Івана Дзюби надрукований у суспільно - політичному і науково-літературному місячнику «Визвольний шлях». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/28127> (дата звернення: 09.10.2025).
 19. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2024. 320 с.
 20. Галімов А. А. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Вид-во «Ранок», 2024. 272 с. :
 21. Генерал Петро Григоренко: Закінчення виступу з громадою в Монреалі,

<https://www.youtube.com/watch?v=LxDx6HHMTCI&t=6s> (дата звернення: 01.07.2025)

22. Горинь М. Запалити свічу. Харків: Права людини, 2009. 328 с.
23. Даниленко В., Смолійський М. Історія України: рівень стандарту. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
24. Даниленко В., Смольницька М. Історія України: рівень стандарту. Київ: Генеза, 2019. 224 с.
25. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
26. Декларація Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських Угод. *Український правозахисний рух. Документи і матеріали*. Торонто, Балтимор, 1978. С. 11 – 14.
27. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 330 с.
28. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України (А-Я). Київ: Генеза, 2002. 1135 с.
29. Іващенко О. Метод «Ажурна пилка»: як засвоїти великий обсяг інформації за короткий час. *Шкільний світ*. 2018. № 8 (квіт.). С. 14–16.
30. Загребельний М. Іван Драч. Харків: Фоліо, 2012. 121 с. (Знамениті українці).
31. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965 – 1973 рр.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaitsev_Y/Chorna_nich_brezhnievskoi_reaktsii_196_5_1973.pdf? (дата звернення: 28.02.2025).
32. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х років. Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького; Упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дегтярьова. Київ: Освіта, 1992. С. 195–235.

33. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с.
34. Зборовська Н. Шістдесятники. *Слово і час*. 1999. № 1. С. 74–80.
35. Іноземці про українських політв'язнів: спогади / упоряд. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
36. Інформаційні бюлетені Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод. Випуски: ч. 1, 1978 р.; ч. 2, 1978 р.; безномерний; березень 1979 р.; ч. 1, 1980 р.; ч. 2, 1980 р. / [упорядкував Осип Зінкевич; післямова Ніни Строкатої]. Торонто; Балтимор: Українське видво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. 200 с.
37. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.
38. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
39. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи: Навчальна програма для закладів загальної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas.2022/08/15/navchalna.programa.2022.VNHU.6-11.pdf> (дата звернення: 04.09.2025).
40. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. К.: HREC PRESS, 2022. 64 с.
41. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80 років. Київ: Либідь, 1995. 221 с.

42. Кінд-Войтюк, Н. Особливості методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін в закладах освіти. *Літопис Волині*, 2019. Вип. 21 С. 130-136. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.21>
43. Кінд-Войтюк Н. В. Учитель в сучасному освітньому просторі: прийоми та форми навчання історії. Наукові інновації та передові технології. (Серія «Педагогіка»): журнал. 2023. № 6 (20) 2023. 622 с. С. 448–457. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6\(20\)](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6(20))
44. Кульбаба Л. Ігрові креативні технології на уроках історії. Історія України. *Шкільний світ*. 2009. № 43 (листопад). Спецвипуск. С. 4–45.
45. Левітас Ф. Л. Методика викладання історії. Посібник учителя. Харків: Основа, 2006. 96 с.
46. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.] / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. Київ : Основи, 1994. (Західна історіографія України ; вип. 1. Т. 2 . 1994. 573 с.
47. Лихо з розуму: (портрети двадцяти «злочинців»): збірник матеріалів / уклад В'ячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967. 336 с.
48. Лісова В. Сімдесятниці. *Зона*. 1997. № 12. С. 3–13.
49. Лісовий В.С. Спогади. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1281364212> (дата звернення: 01.07.2025).
50. Лук'яненко Л. «Не дам загинуть Україні». Київ: Вид.-культурол. центр «Софія», 1994. 512 с.
51. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників. Київ: Журн. «Вітчизна»: Газ. «Ділова Україна», 1991. 124 с.
52. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? Київ: Вид-во «Телерадіокампанія «ІК»», 2011. 267 с.

53. Лук'яненко Л. 3 часів неволі. У 5 кн. Книга перша. Сосновка-7. Київ: МАУП, 2005. 528 с.
54. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ: Журнал «Вітчизна», 1991. 126 с.
55. Лук'яненко Л.Г. Не дам загинуть Україні! Київ: Софія, 1994. 512 с.
56. Марченко В. Творчість і життя. Київ: Сфера; Дух і Літера, 2001. 536 с.
57. Медвідь В. Шістдесятництво: міф і реальність. Кур'єр Кривбасу. 1997. № 79/80. С. 131–139.
58. Мельнікова О. Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. С. 24–28.
59. Методичні рекомендації щодо викладання у 2024/2025 навчальному році історії, правознавства, громадянської освіти <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-u-2024-2025-navchalnomu-rotsi-istoriyi-pravoznavstva-gromadyanskoyi-osvity/>
60. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. У 2 т. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 516 с.
61. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. Харків: Основа, 2007. 191 с.
62. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони? *Пам'ять століть*. 1997. № 2. С. 15–27.
63. Надія Світлична: зустріч з Українською Громадою в м. Монреаль, Канада, 28 лютого 1979 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kU3_D0r-w7A (дата звернення: 16.10.2025)
64. Наумова О. Публікацій творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР. *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф.*

- технол.* 2014. Вип. 8. С. 62–75.
65. Обертас О. Український самвидав: література критика та права людини. Київ, 2007. 352 с.
66. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2018. 512 с.
67. Паска Б., Басіста Л. Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму. *Літопис Волині*. 2025. Вип. 32. С. 100-106.
<https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.17>
68. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. 808 с.
69. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи / упоряд. та коментарі В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.
70. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
71. Полянський О. З історії національно-визвольного руху: спогади дисидентів. *Ветеранський вісник*. 2025. № 23. С. 11–16.
72. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ: [б. в.], 2007. 141 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pometun_Olena/Entsyklopediia_interaktyvnoho_navchannia.pdf. (дата звернення: 01.12.2025).
73. Постанова про порушення кримінальної справи проти В'ячеслава Чорновола. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29603> (дата звернення: 16.10.2025).
74. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shchodo-vykladannia-navchalnykh-predmetiv->

[intehrovanykh-kursiv-u-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity-u-20252026-navchalnomu-rotsi](https://avr.org.ua/viewDoc/29617) (дата звернення: 04.09.2025).

75. Протокол допиту обвинуваченого Стуса Василя Семеновича від 17 квітня 1972 р. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29617> (дата звернення: 16.10.2025)
76. Протокол допиту підозрюваної Шабатури Стефанії Михайлівни. URL <https://avr.org.ua/viewDoc/29693>(дата звернення: 16.10.2025)
77. П'явка Б. В. Дисидентський рух в Україні: методика викладання у закладах загальної середньої освіти. Україна у світовому просторі: минуле і сучасність: зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.) / упорядники Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. 186 с. С. 176-180.
78. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / авт.-упоряд. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. статті С. І. Білокінь. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.
79. Руденко М. «Найбільше диво – життя». Спогади. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2013. 696 с.
80. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. Київ: Смолоскип, 2010. 300 с.
81. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.
82. Сверстюк Є. Правда полинова. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 304 с.
83. Світличний І. У мене тільки слово / ред. рада В. Шевчук та ін.; упоряд. та приміт. Л. П. Світличної, Н. О. Світличної; худож.-оформ. серії І. М. Гаврилук та ін.; худ.-іл. І. В. Остафійчук. Харків: Фоліо, 1994. 431 с.
84. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України (рівень стандарту). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2024. 240 с.
85. Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту). К.:

- Грамота, 2019. 240 с.
86. Стус В. Дорога болно: поезії. Київ: Рад. письменник, 1990. 222 с.
87. Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори. Київ: Факт, 2008. 452 с.
88. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ: Факт, 2004. 368 с.
Танюк Л. Лінія Життя: (з щоденників). У 2 т. Т. 1: 1964–1970.
Харків: Фоліо, 2004. 557 с.
89. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти): монографія. Київ: Смолоскип, 2010. 632 с.
90. Ткачук О. Українська Гельсінська Спілка (1988 – 1990 рр.) у покоління. Смолоскип. Київ, 2010. 632 с. 223 с.
91. Україна в ХХ столітті (1990–2000): зб. док. і матер. / упоряд. Г. А. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король та ін. Київ: Вища шк., 2000. 351 с.
92. Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали / упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.
93. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упоряд. і голов. ред. Олесь Шевченко. Київ: Вид-во «Ярославів Вал», 2012. 814 с.
94. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: [в 4 т.]. Т. 1. Особистості / упоряд. Є. Ю. Захаров; ред. Л. Богомаз; худож.-оформ. Б. Ф. Бублик. Харків: Фоліо, 2001. 203 с.
95. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. [Б. м.]: Сучасність, 1970. 246 с.
96. Український вісник. Випуск 1. Від січня 1970 року. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25568> (дата звернення: 16.10.2025)
97. Український вісник. Випуск 2. Від травня 1970 року. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25569> (дата звернення: 16.10.2025)
98. Український вісник. Випуск 5. Від травня 1971 року. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/25570> (дата звернення: 16.10.2025)

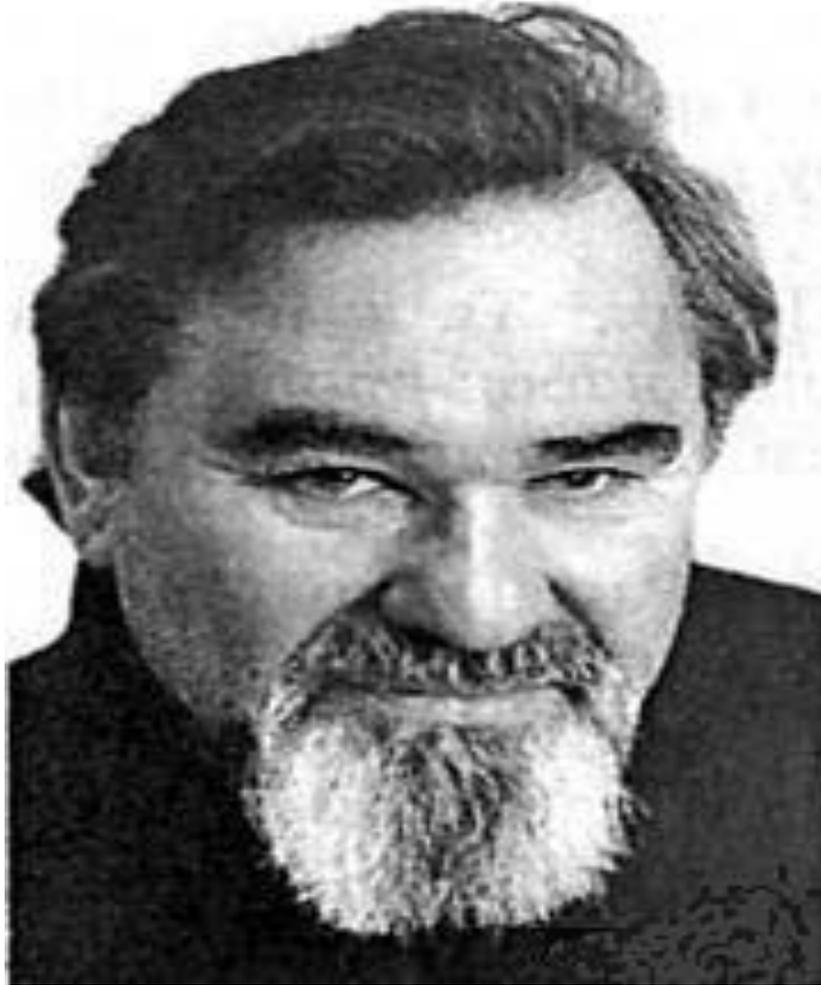
99. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод / передмова Андрія Зваруна; упоряд. Осип Зінкевич. Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. 478 с.
100. Українські політв'язні в СРСР. Адресний покажчик. За станом на грудень 1981 р. / упоряд. Марта Гарасовська. Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. 204 с.
101. Хлібовська Г. М., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Гирич І. Б., Бурнейко І. О. Історія України: підручник рівень стандарту для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2024. 280 с. URL: https://znayshov.com/Books/Details/anhliiska_mova/1klas/istoriia_11_khlibovska/389 (дата звернення: 26.10. 2025).
102. Християнський Голос. Збірник пам'яток самвидаву Комітету Захисту Української Католицької Церкви / передмова о. Іван Дацько; редактори передруку Василь Горинь, Микола Дубас, Галина Теодорович. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2009. 670 с.
103. Частакова Н. Іван Дзюба: дух і творчість: літературний портрет. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. 208 с.
104. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2002. 640 с.
105. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. Київ: Смолоскип, 2003. 905 с.
106. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 3. «Український вісник». Випуски I– VI / упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. Київ: Смолоскип, 2006. 978 с.
107. Широке море України. Документи самвидаву з України. Париж; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Перша

- Українська друкарня у Франції, 1972. 378 с.
108. Шістдесят поетів шістдесятих років. Антологія нової української поезії / упоряд., вступна стаття і довідка Богдана Кравціва. Нью-Йорк: Вид-во «Пролог», 1967. 300 с.
109. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці Незалежності України / НАН України; Ін-т історії НАН України; ГДА СБ України. Київ: Ін-т історії НАН України, 2011. 626 с.
110. Шумук Д. Пережите і передумане. Детройт: Українські вісті, 1983. 536 с.
111. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Halyna/Metodyka_navchannia_istorii_navc_halno-metodychnyi_posibnyk.pdf?PHPSESSID=velirs35pq2e27cgdi7ujtm330. (дата звернення: 15.05.2025).

Додатки

Додаток А

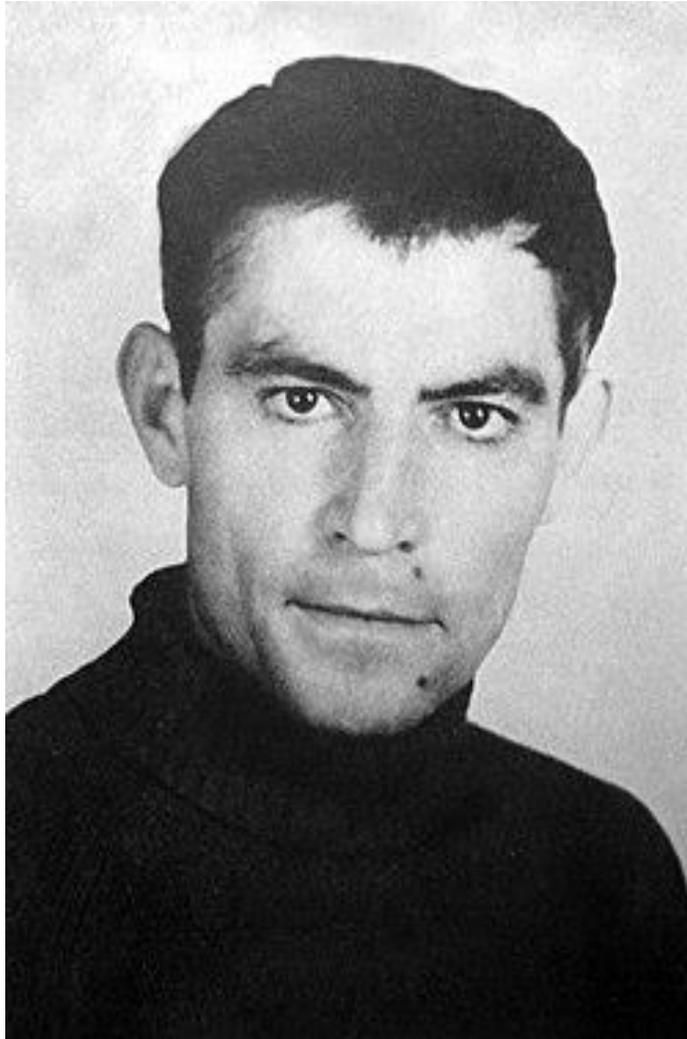
**Микола Руденко (1920 - 2004), письменник, правозахисник,
політв'язень, голова Української Гельсінської Групи.**

Джерело походження: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/statti/iz-kogorty-pravednykiv-mykola-rudenko>

Додаток Б

Василь Семенович Стус (1938—1985)

Джерело походження:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%83%D1%81_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

Додаток В

Українська Гельсінська

Група

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, відома також як Українська Гельсінська група (УГГ), об'єднання діячів українського правозахисного руху, утворене в Україні 9 листопада 1976.

Членами-засновниками УГГ були:

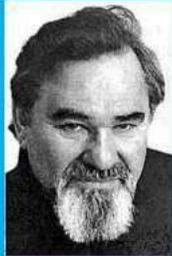
- ◎ Руденко Микола Данилович (керівник групи),
- ◎ Бердник Олександр Павлович
- ◎ Григоренко Петро Григорович
- ◎ Кандиба Іван Олексійович
- ◎ Лук'яненко Левко Григорович
- ◎ Мешко Оксана Яківна
- ◎ Матусевич Микола Іванович
- ◎ Маринович Мирослав Франкович
- ◎ Строката Ніна Антонівна
- ◎ Тихий Олексій Іванович

Українська Гельсінська Група

Іван
Кандиба

Микола
Руденко

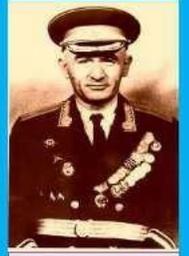
Левко
Лук'яненко

Оксана
Мешко

Олекса
Тихий

Петро
Григоренко

Оесь
Бердник

Микола
Матусевич

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, відома також як Українська Гельсінська група (УГГ), об'єднання діячів українського правозахисного руху, утворене в Україні 9 листопада 1976.

Джерело походження: <https://dyvys.info/2016/11/10/ukrayinska-gelsinska-grupa-10-faktiv/>

Релігійне дисидентство: Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

Релігійна течія

Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. І в Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найяскравішими представниками цієї течії були Г.Вінс, І.Гель, В.Романюк, Й.Тереля.

В.Романюк,

Й.Тереля.

, І.Гель

Г.Вінс

Джерело походження: <https://gdz4you.com/prezentaciyi/inshi/dysydenty-5294/>

Додаток Е

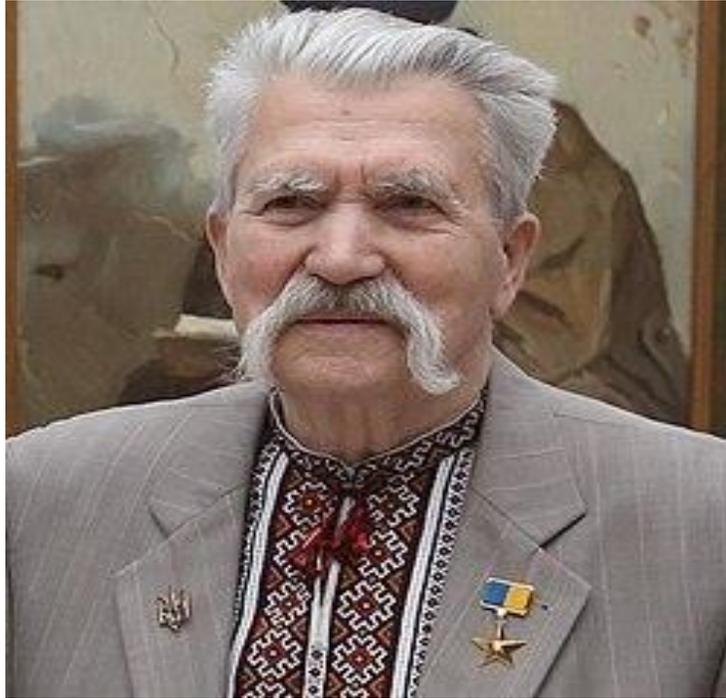
Василь Овсієнко (1949—2024) - громадський діяч, член Української Гельсінської групи, політв'язень радянських таборів, філософ, публіцист, історик дисидентського руху

Джерело походження <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/pishov-iz-zhyttya-dysyent-polityazen-radyanskyh-taboriv-ta-istoryk-dysydentskogo-ruhu-vasyl-ovsiyenko>

Додаток Ж

Левко Лук'яненко (1928–2018) – український політичний та громадський діяч, голова Української Гельсінської спілки (УГС)

Джерело походження: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/iz-kogorty-pravednykiv-mykola-rudenko>